

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Магістерська робота

Освітній ступінь – магістр

На тему:

**«Дискримінаційна політика щодо євреїв у повоєнному Києві (за
усноісторичними джерелами)»**

Виконала: студентка 2-го року навчання,
спеціальності:

032 «Історія та археологія»

Освітньо - наукової програми «Юдаїка»

Потапчук Наталія Віталіївна

Науковий керівник: Гірік С.І.,
кандидат історичних наук

Рецензент: Любавський Р.Г.,
кандидат історичних наук, доцент

Магістерська робота захищена
з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

« _____ » _____ 2021 р.

Київ – 2021

**Декларація
академічної доброчесності
студентки НаУКМА**

Я, Потапчук Наталія Віталіївна,

студентка 2 року навчання факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032
«Історія та археологія», освітньо-наукової програми «Юдаїка»

адреса електронної пошти: nekohrona@gmail.com

- підтверджую, що написана мною магістерська робота на тему

«Дискримінаційна політика щодо євреїв у повоєнному Києві (за
усноісторичними джерелами)»

відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень,
передбачених пунктами 3.1.1 - 3.1.6 Положення про академічну
доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого
ознайомена;

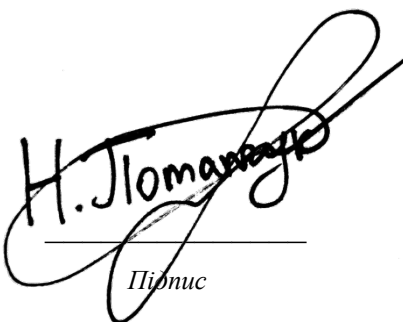
- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною
і готовою до перевірки;

- згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної
доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та
формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unicheck.

- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних
університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

23.05.2021

Дата

Піпис

Потапчук Н.В.

П.І.Б. студента

АНОТАЦІЯ
магістерської роботи

Тема: «Дискримінаційна політика щодо євреїв у повоєнному Києві (за усноісторичними джерелами)»

Автор: студентка 2-го р.н. освітнього ступеня – магістр, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньо-наукової програми «Історія (Юдаїка)»

Науковий керівник: Гірік Сергій Іванович

Захищена: "___" _____ 2021 р.

Короткий зміст роботи: Магістерська робота присвячена проблемі дискримінаційної політики щодо євреїв у повоєнному Києві. На основі усноісторичних джерел розглянуто найбільш відомі прояви дискримінаційної політики ЦК ВКП(б) та прослідкувано їх вплив на життя євреїв міста Києва. Досліджено та проаналізовано дискримінаційну політику щодо єврейства у різних сферах життя, зокрема в галузях освіти і трудової політики. Визначено методи до яких вдавалися євреї з метою пристосуватися до умов, що виникали внаслідок цієї політики.

Discrimination policy against Jews in postwar Kyiv (according to oral history sources)

Short summary: The master's thesis is devoted to the problem of discrimination policy against Jews in postwar Kyiv. On the basis of oral history sources, were considered the most famous cases of discrimination policy of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union, and then was traced their impact on the lives of Jews in Kyiv. Also in research have been studied and analyzed the main manifestations of discrimination policy against Jews in various spheres of life, for example in education and at work. Finally, in research were identified the methods that were used by the Jews to adapt to the living conditions that arosed as a result of such policies.

ЗМІСТ

Вступ.....	2
Розділ 1. Життя євреїв у повоєнному СРСР: історіографічний огляд	5
Розділ 2. Відгомін найвідоміших справ дискримінаційної політики ЦК ВКП(б) у повоєнному Києві	12
2.1. Полювання на «безрідних космополітів».....	12
2.2. Справа лікарів	25
Розділ 3. Повсякдення київських євреїв в умовах післявоєнного антисемітизму	31
3.1. Політика реевакуації євреїв та перша зустріч з повоєнним Києвом	31
3.2. Проблема антисемітизму у середніх школах.....	40
3.3. Дискримінація у сфері університетської освіти та методи протистояння їй	45
3.4. Антисемітські утиски на робочих місцях	56
Висновки.....	70
Список використаних джерел та літератури	75

Вступ

Актуальність. Єврейське питання завжди було та лишається предметом наукового зацікавлення, що привертає увагу дослідників. Значний інтерес викликає доля єврейства у період Радянського Союзу, який відзначався здійсненням атеїстичної політики на державному рівні та (у пізній період існування) курсом на створення «єдиного народу» попри всю відмінність національностей, що входили до нього. Саме це самоствердження СРСР викликає найбільший дисонанс, адже насправді громадяни «некорінної та неросійської національності» доволі часто виокремлювалися із суспільства, а їхні права на освіту та користування соціальними ліфтами часто обмежувалися. Однак чи не найбільш дискримінованими виявилися євреї, котрі на той час були народом без власної території та країни, за що їх ще більше виділяли з-поміж інших. Ця тенденція виникла у другій половині 1930-х років і посилилася у післявоєнний час. Водночас саме війна відіграла ключову роль у ставленні Йосифа Сталіна і наближених до нього осіб до євреїв, що стало спусковим гачком для введення нової політики проти євреїв. Саме тому є важливим дослідження саме повоєнного періоду дискримінаційної політики щодо євреїв, адже він є тим самим початковим та перехідним періодом, коли перед бурею ще відчувалося певне полегшення. Єврейство, що щойно пережило найбільшу свою трагедію у вигляді гітлерівської окупації й Голокосту, поверталось в Радянський Союз із надіями на нове краще життя без утисків. Проте уже за півкроку вони зустрілися із новою політикою, котра також була проникнута антисемітизмом. Про цей період, зокрема, було написано уже чимало досліджень, однак переважно історики акцентували увагу лише на загальній політиці щодо єврейства по всій території СРСР. Наша студія є актуальною перш за все тому, що висвітлює не лише загальну дискримінаційну політику в СРСР, а й власне її вплив на місто Київ, що було столицею тогочасної УРСР, її економічним і культурним центром. Інша його важлива риса також і

в тому, що до Києва в пошуках кращої долі з'їжджалися євреї з усієї радянської України. Водночас важливість даного дослідження полягає і в тому, що, завдяки використанню усноісторичних джерел, воно відображає ту картину справжніх та живих подій, які описують євреї, котрі на собі відчули вплив нової політики у повоєнному Києві. Окрім того, дослідження також відкриває нові факти щодо життя в умовах цієї політики, котрі не висвітлювалися раніше у роботах інших дослідників.

Об'єктом дослідження постає дискримінаційна політика щодо єврейства у період після Другої Світової війни.

Предметом дослідження є особистий досвід людей, котрі безпосередньо були свідками або потерпілими через антисемітські утиски у Києві з 1944 по 1953 рр.

Мета цієї роботи – визначити форми проявів дискримінаційної політики щодо євреїв у повоєнному Києві, а також методи виживання та пристосування місцевих євреїв у відповідних умовах. Виходячи з поставленої мети впливають такі **завдання**:

- охарактеризувати історіографічну базу щодо життя євреїв у повоєнному СРСР у період 1945 – 1953 років;
- розглянути найбільш відомі справи дискримінаційної політики ЦК ВКП(б) та прослідкувати їх вплив на життя євреїв міста Києва;
- дослідити та проаналізувати прояви дискримінаційної політики щодо єврейства у різних сферах життя, зокрема в освітній сфері та на роботі;
- визначити методи до яких вдавалися євреї аби пристосуватися до умов життя, котрі виникали внаслідок такої політики.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють післявоєнний період – 1944-1953 рр. Вибір нижньої хронологічної межі був зумовлений кінцем воєнних дій у місті Києві і, зокрема початком повернення євреїв із евакуації, а також із їх першими зіткненнями з антисемітизмом після повернення до

Києва. Верхня хронологічна межа зумовлена смертю Сталіна (т. зв. «мікрореабілітація»).

Територіальні межі даного дослідження охоплюють столицю УРСР – місто Київ, де була зосереджена значна частка єврейського населення, частину якого складали місцеві жителі, а іншу частину – ті, хто переїжджав до Києва у пошуках кращої долі.

Методологію даного дослідження в основному складає метод усної історії, що пов'язано в першу чергу із великою кількістю усноісторичних джерел, на котрих ґрунтується робота. Окрім того, для вирішення поставлених задач використовувалися загальнонаукові методи аналізу та синтезу, а також метод критичного аналізу джерел.

Джерельну базу дослідження повністю складають усноісторичні свідчення, зібрані Центром досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства в рамках програми «Єврейські долі України». У загальній кількості із 176 інтерв'ю, зібраних у рамках цієї програми, для дослідження поставленої проблеми було обрано 77. Вибір зумовлювався основним критерієм – це євреї, котрі жили, навчалися та працювали у Києві у проміжку між 1944 та 1953 роками.

Структура магістерської роботи зумовлена метою та поставленими дослідницькими завданнями. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку джерел та літератури. У першому розділі подано короткий історіографічний опис наукового стану наявних досліджень щодо життя євреїв СРСР у період з 1945 по 1953 роки. У другому розділі аналізуються найбільш відомі справи ЦК ВКП(б) щодо євреїв, а також розглядаються конкретні приклади того, як цю нову політику переживали на собі євреї у повоєнному Києві. У третьому розділі особлива увага звертається на повсякдення київських євреїв в умовах дискримінаційної політики та методи виживання у ній. У висновках узагальнюються результати проведеного дослідження відповідно до поставлених завдань.

Розділ 1. Життя євреїв у повоєнному СРСР: історіографічний огляд

Перед тим як розпочати загальний огляд повоєнного життя євреїв у СРСР та дискримінаційної політики щодо них, варто перш за все ознайомитися із уже наявною історіографічною базою. З її допомогою можна краще зрозуміти сучасний науковий стан вивчення проблеми, що своєю чергою допоможе звернути правильну увагу на нерозкриті питання цієї тематики.

Оскільки тема мого дослідження стосується радянських євреїв, то найкращим варіантом буде звернутися до такої дисципліни як «совєтологія».

За визначенням «совєтологія» – це напрямок наукових дослідження в США та Західній Європі, що зосереджувалися в основному на комплексному дослідженні життя Радянського Союзу¹. Такого роду дослідження беруть свій початок від закінчення Другої Світової війни та початку Холодної війни. Оскільки вони відбувалися в жорстких, майже міжвоєнних, умовах, то й інформація зарубіжними дослідниками збиралася відповідна – це, зокрема, арешти, утиски, репресії та інше. Все це було потрібне для того, щоб відобразити в науково-популярних виданнях істинне обличчя ворога і воно повинно було бути якомога більш жорстоким та нещадним. Саме тому, ще на початкових етапах свого розвитку в совєтології доволі часто використовувалися методи прикрашання та гіперболізації подій.

Особливістю та водночас великою проблемою проведення цих досліджень була повна відсутність достовірних джерел, що відображалось власне й на відтворенні тих чи інших подій. Переважно в хід йшли перші ліпші джерела, котрі можна було тоді дістати. Це найчастіше були офіційні дані (статистики, звіти, ЗМІ), що були у широкому доступі подані СРСР для усього світу. Проте їх основним недоліком вважається й те, що це була лише

¹ Академик. Словари и энциклопедии. Советология. URL: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/413594> (дата звернення: 06.05.2021).

та інформація, котру Радянський Союз видавав за правду, попри зовсім інакшу дійсність.

Ще одним поширеним видом джерел вважалися поїздки до СРСР та самостійний збір інформації, наприклад, в архівах або ж через опитування місцевих жителів. Недоліком цього методу було те, що в основному зовсім мало дослідників володіли російською мовою, щоб могли розуміти всю суть документів чи розмов. Однак, з роками в більш загальному доступі опинялося все більше і більше джерел, а СРСР все частіше відчиняла свої двері для іноземців. Згодом, справжнім джерельно-архівним проривом став розпад Радянського Союзу, коли у загальному доступі опинилося безліч недосліджених джерел, що відкрило нові горизонти як для закордонних, так і для вітчизняних дослідників.

Таким чином у цьому історіографічному огляді я спробую розглянути як більш ранні праці зарубіжних дослідників, котрі спиралися на обмежену кількість джерел, так і пізніші, більш сучасні праці дослідників, чия джерельна база значно збагатилася після архівної революції.

Перш за все, варто звернути увагу на монографію американського дослідника Сало Барона *«Російський єврей під царською й радянською владою»*², котра була написана у 1964 році і вважається одним з найбільш комплексних досліджень свого часу. У цій праці автор подає детальний та вичерпний аналіз життя російських євреїв, враховуючи їх культурне та економічне життя, релігійну діяльність, політику щодо них, а також участь євреїв у війнах. Окрім того, Сало Барон вдало зображає як ці різноманітні фактори взаємодіяли між собою, впливали один на одного та формували світогляд російських євреїв. Досить цікавою була його думка щодо різноманітних політик щодо єврейства за часів різної влади – царів та совєтів. Тут автор відзначає, що ця політика була схожа на маятник і постійно коливалася від хорошого до поганого ставлення. Останнє в свою чергу частіше за все було доволі необґрунтованим, адже євреї переважно

² Baron Salo. *The Russian Jew Under Tsars and Soviets*. New York, 1987.

проявляли лояльність та патріотизм, воювали та приносили себе в жертву задля своєї держави. Однак попри все, вони завжди залишалися «чужими».

Далі варто розглянути також монографії Соломона Шварца. Першою є *«Антисемітизм у Радянському Союзі»*³ 1952 року. У цій праці автор звертає увагу на проблему антисемітизму, котра розпочалася після приходу советів та утворення СРСР, а також методи боротьби з ним. Основним недоліком цієї праці є те, що автор здебільшого використовував першоджерела, наприклад офіційну радянську статистику та періодичні видання. Однак Соломон Шварц влучно зауважив про те, що навіть таке джерело може розповісти багато чого цікавого. Таким чином, наприклад, автор дійшов висновку, що совети самі собі заперечували. Адже з одного боку в офіційних ЗМІ йшлося про подолання антисемітизму, як пережиток царизму, а з іншого боку антисемітизм продовжував висвітлюватися у тих же ЗМІ як і раніше. Окрім того, важливим у цій праці є й спроба автора залучити до дослідження усноісторичні джерела. Це зокрема, зовсім небагато свідчень від євреї-біженці із СРСР.

Іншою важливою працею Соломона Шварца є його наступна монографія *«Євреї в Радянському Союзі від початку Другої Світової війни (1939-1965)»*⁴, котра вийшла у 1966 році. Це дослідження стало певним логічним продовженням попереднього. Його головною перевагою стало те, що Соломон Шварц нарешті зміг використати набагато більше живих спогадів від єврейських переселенців із Радянського Союзу.

Справжнім проривом свого часу стає монографія Джошуа Гілбоа *«Чорні роки радянського єврейства: 1939-1953»*⁵, котра вийшла 1971 року. Саме у ній вперше було вжито термін «чорні роки» для позначення повоєнного

³ Шварц С. Антисемитизм в Советском Союзе. Нью-Йорк, 1952.

⁴ Шварц С. Евреи в Советском Союзе с начала Второй мировой войны (1939-1965). Нью-Йорк, 1966.

⁵ Gilboa J. The black years of Soviet Jewry, 1939-1953. / Transl. from the Hebrew by Y. Shachter and D. Ben-Abba. Boston, 1971.

періоду в СРСР. Після Джошуа Гілбоа цей термін стали часто використовувати також інші дослідники.

У цьому контексті варто також звернути увагу на ряд праць ізраїльського дослідника Бенжаміна Пінкуса. Монографія *«Радянська влада та євреї 1948-1967: Документальний аналіз»*⁶, котра вийшла в 1984 році, вважається доволі ґрунтовною працею. Вона всебічно ознайомлює читача з «чорними роками» сталінізму та місцем євреїв у політиці найвідомішого радянського диктатора, чия влада повністю охопила усі сфери їх тогочасного життя. Водночас у дослідження потрапляють також інші радянські вожді, такі як Хрущов, Брежнєв, Косигін, Підгірний. Це дозволяє провести паралелі між різного роду політиками щодо євреїв. Головним чином, у праці розповідається і про нетривале пом'якшення антиєврейської політики після смерті Сталіна.

Наступною працею Бенжаміна Пінкуса постає *«Євреї Радянського Союзу: історія національної меншини»*⁷. Як основні джерела для цієї монографії автор використовує здебільшого не лише монографії, пресу та офіційні документи, а й усноісторичні джерела. Саме це дозволило Бенжаміну Пінкусу яскравіше та повніше зобразити життя радянського єврея ніж це було зроблено його попередниками.

Монографія Цві Гітельмана *«Століття амбівалентності. Євреї Російської імперії та Радянського Союзу, від 1881 до сьогодення»*⁸ також є доволі інформативною та вичерпною, однак нового погляду на проблему вона не приносить. У ній розглядаються зокрема найбільш масштабні кампанії, як наприклад, справа космополітів, ЄАК та справа лікарів. Значиме місце приділяється також проблемі відсутності у євреїв власного політичного та соціального життя у «тюрмі імперій».

⁶ Pinkus B. The Soviet Government and the Jews 1948-1967: A Documented Study. Cambridge, 1984.

⁷ Pinkus B. The Jews of the Soviet Union: The History of a National Minority. Cambridge, 1988.

⁸ Gitelman Z. A Century of Ambivalence. The Jews of Russia and the Soviet Union, 1881 to the Present. Bloomington: Indiana University Press, 2001.

Наступною важливою працею стало дослідження Луї Раппопорта *«Війна Сталіна проти євреїв: справа лікарів і радянське розв'язання»*⁹, котра вийшла у 1990 році і змогла ввібрати у себе усю силу нових джерел, що стали доступними завдяки політиці «гласності». Також як основні джерела автор використовував архівні та усноісторичні матеріали. У цій монографії Луї Раппопорт дуже детально та переконливо зображує страждання єврейського народу за комуністичної доби. Окрім того, автор чудово проводить логічний ланцюжок, починаючи з дитинства Йосифа Сталіна і закінчуючи його смертю, водночас показуючи звідки росте коріння його ненависті до єврейства.

У 1990 році виходить ще одна монографія Альфреда Лоу *«Радянське єврейство та радянська політика»*¹⁰. У ній автор більш сучасно, ніж його попередники, підходить до розгляду проблем, з котрими зіштовхувався єврейський народ. Альфред Лоу аналізує суперечності радянської політики щодо євреїв від зародження Радянського Союзу і аж до його занепаду. Загалом, автор найбільше звертає свою увагу на проблему антисемітизму за часів Сталіна, а також на розвиток сіонізму в межах СРСР. Окрім того, радянська політична модель відношення до євреїв порівнюється із моделлю, що була ще при Російській імперії. Можна відмітити і те, що автор вважає їх доволі схожими та тотожними між собою.

У 1995 році низка дослідників із Великобританії видала збірку статей *«Євреї та єврейське життя у Росії та Радянському Союзі»*¹¹ під керівництвом Якова Рої. Загалом, головною тематикою збірки став розбір взаємодії СРСР та Ізраїлю та впливу цієї взаємодії на різні аспекти політики щодо радянських євреїв.

⁹ Rappoport L. Stalin's War Against the Jews. The Doctor's Plot and the Soviet Solution. New-York, Toronto, 1990.

¹⁰ Low A. Soviet Jewry and Soviet Policy. New York, 1990.

¹¹ Jews and Jewish Life in Russia and the Soviet Union / ed. by Y. Ro'i. Essex, 1995.

У 2004 році світ побачила праця Юрія Сльозкіна *«Єврейське століття»*¹². Більшу частину дослідження присвячено єврейському побуту в ХХ столітті, однак автор звертає особливу увагу, зокрема і на повоєнний період. У ньому він відзначає співпрацю євреїв та владних органів, а також те, як євреї всіляко намагалися стати «своїми». На відміну від попередників Юрій Сльозкін звертає увагу і на відданість євреїв режиму та зауважує на тому аспекті, що євреї часто могли займати доволі престижні посади у адміністративно-державному апараті, у наукових установах чи при університетах¹³.

У своїй монографії *«Релігія і єврейська ідентичність в Радянському Союзі, 1941-1964»*¹⁴ Мордехай Альтшулер звертається в основному до релігійного життя єврейства. Однак, у цій праці важливо і те, що автор розглядає також проблему співпраці євреїв з тогочасною радянською владою.

Справжнім проривом свого часу стала низка досліджень Геннадія Костирченка, котрий у 1990-х під час «архівної революції» зміг отримати доступ до цілого ряду документів архіву ЦК ВКП(б). Перш за все варто відзначити чудову збірку цих документів, котру зміг систематизувати та видати Геннадій Костирченко у збірнику *«Державний антисемітизм в СРСР. Від початку до кульмінації: 1938-1953»*¹⁵. У 1994 році вийшла його монографія *«В полоні у червоного фараона. Політичні переслідування євреїв в останнє сталінське десятиліття»*¹⁶. Книга здебільшого розглядає кадрові чистки в науці, освіті, літературі та на підприємствах. Більш ширшим доповненням до цієї праці вважається наступне дослідження Геннадія Костирченка *«Таємна політика Сталіна. Влада і антисемітизм»*¹⁷, котра

¹² Slezkine Y. The Jewish Century. Princeton, 2004.

¹³ Там само. С. 226-232.

¹⁴ Altshuler M. Religion and Jewish Identity in the Soviet Union, 1941-1964. Waltham, 2012.

¹⁵ Государственный антисемитизм в СССР. От начала до кульминации, 1938 – 1953. Документы / под общ. ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. Г.В. Костырченко. Москва, 2005.

¹⁶ Костырченко Г. В плену у красного фараона. Политические преследования евреев в последнее сталинское десятилетие. Москва, 1994.

¹⁷ Костырченко Г. Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм. Изд. 2-е, доп. Москва, 2003.

вийшла у 2001 році. У ній автор починає розповідь ще від зародження більшовизму при царях і, зокрема, звертає свою увагу на особу молодого Сталіна у ті часи. Загалом, це дослідження є й важливим не тільки тому, що ґрунтується на великому спектрі раніше недосліджених джерел, а й тому, що також розглядає проблеми, котрим до того не приділялась належна увага. Зокрема це стосується цілого розділу, у котрому висвітлюються кадрові чистки у різних робочих сферах, що виявилось доволі корисним для власне мого дослідження.

Отже, розглянувши цілий ряд історіографічної літератури, бачимо, що кожна монографія та стаття є корисною у розгляді питання дискримінаційної політики щодо євреїв. Однак, хотілося б виділити, що все ж кращими до використання є більш сучасні праці, у написанні котрих використовувалися матеріали, що стали доступними уже після «архівної революції» та відкриття кордонів. Більше того, дослідження, написані після 1990-х років все більше стають позбавлені антирадянських кліше, якими так були забарвлені дослідження періоду Холодної війни. У них автори зосереджуються перш за все не на засудженні ворога, а на виясненні об'єктивної суті проблеми.

Розділ 2. Відгомін найвідоміших справ дискримінаційної політики ЦК ВКП(б) у повоєнному Києві

2.1. Полювання на «безрідних космополітів»

Досліджуючи дискримінаційну політику проти євреїв у повоєнному СРСР та, зокрема Києві, не можна не зауважити головного факту, що таке масштабне явище у політиці не могло виникати саме по собі. Якщо розглядати окремо антисемітизм у перші роки після війни, то ще можемо стверджувати, що це міг бути лише пагубний вплив антиєврейської пропаганди нацистів під час окупації. Цей вплив мав своє місце саме у формування побутового антисемітизму. Однак, починаючи від 1948 року, зокрема після проголошення Держави Ізраїль у травні 1948, на цій арені постала завуальована антиєврейська пропаганда, створена виключно радянською владою, котра мала ще більший вплив на суспільство, адже транслювалася у всіх ЗМІ, як щось важливе та страшне водночас.

На кінець 40-х та початок 50-х рр. найбільш масштабними поштовхами до всесоюзних заворушень проти євреїв стають такі справи як полювання на «безрідних космополітів» та справа лікарів. Саме їх ми в подальшому розглянемо окремо, адже можна вважати, що ці дві справи мали найбільший резонанс та вплив на рядових громадян та, зокрема на їх думку щодо єврейства. Все це в свою чергу стало каменем спотикання для самих євреїв, адже прямо впливало на усі сфери їх життя.

Отже, хронологічно правильно почати із політики проти космополітів, хоч і обидві із зазначених справ беруть свій початок приблизно в один період. Можна навіть вважати їх як доповнення одна одній, що свідчить підтвердженням прагнення радянської влади якомога швидше витіснити з займаних позицій якнайбільшу кількість євреїв СРСР.

Початок політики боротьби із «безрідними космополітами» було покладено на 1948 рік, хоча ґрунт для цього мало помалу закладався ще від закінчення війни. Очевидно саме в роки війни зміцніла впевненість

радянського апарату у тому, що варто вирішити проблему надмірної кількості єврейства в ідеологічній, культурній та науковій сферах. Однак початок рішучих дій припав саме на 1948 рік, ймовірно з причини офіційного виникнення держави Ізраїль та відмови керівництва новопроголошеної держави від геополітичної орієнтації на СРСР¹⁸. Саме цей факт став зародженням страху владної верхівки, що місцеві євреї стануть зраджувати радянську ідеологію, підтримуючи кровно та національно близький для них Ізраїль. Однак ще в листопаді 1943 року дуже влучно зобразив суть цього страху у своїй статті *«Про національний патріотизм та національну гордість народів СРСР»* радянський письменник Олександр Фадєєв:

Конечно, в нашей стране существует еще незначительное охвостье людей, враждебных нашему строю. Кроме того, враг засылает к нам своих агентов, которые могут пытаться путем разжигания националистических предрассудков и пережитков среди отсталых людей вносить национальную рознь в братское содружество народов СССР или подрывать в наших народах чувство национальной чести и гордости раболепным преклонением перед всем, что носит заграничную марку, или ханжескими проповедями беспочвенного космополитизма, исходящего из того, что все, дескать, “люди на свете”, а нация, родина – это, мол, “отжившее понятие”¹⁹.

Таким чином можемо стверджувати, що образ ворога з обличчям космополіта з'явився ще в часи війни. Однак уже зовсім скоро цей образ звузився в національному значенні саме до єврейства.

Першим реальним кроком до впровадження політики проти космополітів стала постанова політбюро ЦК ВКП(б) про організацію «судів честі», що вийшла у березні 1947 року. В першу чергу планувалося провести такі суди в Міністерстві Охорони Здоров'я, Міністерстві торгівлі та Міністерстві фінансів. На судах честі повинні були розглядатися антипатріотичні, антидержавні та антисупільні вчинки та дії, котрі були здійснені керівниками, оперативними або науковими співробітниками

¹⁸ Батыгина Г.С., Девятко И.Ф. Еврейский вопрос: хроника сороковых годов // Вестник РАН. 1993. Т. 63. №2. С. 143.

¹⁹ Фадеев А.А. «О национальном патриотизме и национальной гордости народов СССР». *Под знаменем марксизма*. 1943. № 11. С. 34.

міністерств СРСР в центральних відомствах²⁰. Насправді ж ці суди були запроваджені як один з методів боротьби з «низькопоклонством перед західною культурою», де водночас підносили і недооцінену російську культуру та діячів у ній²¹. Відтак по всій СРСР пройшла хвиля такого роду судів, захопивши аж 80 різноманітних міністерств, де суду піддавалася високопоставлена місцева еліта, зокрема лікарі та науковці. Найбільш відомою була «справа Ключової та її чоловіка єврея Роскіна». На суді честі їх було звинувачено не лише в низькопоклонстві перед Заходом, а й у співробітництві та шпionaжі на користь США та передачі їм цінного препарату для лікування раку²².

Проте, попри усю свою абсурдність та надуманість, суди честі лише підтвердили сумніви ЦК щодо масовості проблеми космополітизму. Було вирішено впроваджувати нову агітаційну діяльність, що полягала у збільшенні виховних робіт місцевої інтелігенції в дусі радянської ідеології, а також зменшенні західного впливу на радянське суспільство. Серед такої діяльності можна виокремити цілий ряд постанов ЦК, котрі виходили фактично одна за одною, де у кожній разюче виднівся страх перед західним впливом та втратою через нього контролю над своєю паствою. Ось, зокрема, у липні 1947 року вийшла постанова політбюро про відміну видання академічної періодики іноземними мовами²³. У доповідній записці завідуючого відділом управління ЦК ВКП(б) М. Щербакова від серпня 1947 року відзначено, що перекладачам варто заборонити лишати у себе копії перекладів іноземної літератури, так як це сприятиме її масовому поширенню²⁴. У вересні 1947 року у записці Агітропа ЦК було як схвалено,

²⁰ Сталин и космополитизм. 1945 – 1953. Документы Агитропа ЦК / Под общ. ред. акад. А.Н. Яковлева; Сост. Д.Г. Наджафов, З.С. Белоусова. Москва, 2005. С. 108.

²¹ Даниленко В.М. Космополітизм, ідеологічна кампанія боротьби з безрідними космополітами і чергова сталінська чистка в СРСР. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Kosmopolitizm> (дата звернення: 02.05.2021).

²² Сталин и космополитизм. 1945 – 1953. Документы Агитропа ЦК / Под общ. ред. акад. А.Н. Яковлева; Сост. Д.Г. Наджафов, З.С. Белоусова. Москва, 2005. С.123-124.

²³ Там само. С. 129.

²⁴ Там само. С. 132.

так і гостро розкритиковано значну частину творів радянських єврейських письменників. Зокрема, серед основних недоліків радянської єврейської літератури було виокремлено гіпертрофію національних почуттів та песимістичні настрої²⁵. У тому ж місяці Георгій Маленков на першій нараді комінформа заявив про розгортання більш широкої агітаційної діяльності ЦК, ціль якої забезпечення повного панування радянсько-патріотичного духу серед діячів науки та мистецтва, а також підняття на вищий рівень соціалістичної культури, а саме преси, пропаганди, науки, літератури та мистецтва. Все це для того, щоб завчасно виявити та зашкодити будь-яким проявам західного впливу, не допустити інакомислення та виховувати народ лише у комуністичному дусі²⁶.

Січень 1948 року розпочався з радикальних змін, а саме зі зміни керівника комітету по справах мистецтв. Михайла Храпченка, за постановою ЦК, було звільнено у зв'язку з відверненням від соціалістичного та народного духу у розвитку музики, а також за перетворення Оргкомітету у розсадник формалістичного та антинародного духу у радянській музиці²⁷. Насправді ж його було звільнено через виявлення «незадовільного національного складу адміністративно-керівних працівників» у сфері мистецтв, а саме великий відсоток єврейських робітників, котрих Михайло Храпченко допустив до сфери мистецтв²⁸. Далі у лютому 1948 року у надмірному формалізмі та антинародності було запідозрено редакторку газети «Культура та життя» Євгенію Ковальчик, яка, окрім того, групує навколо себе односторонців з ряду мистецьких критиків Юзовського, Бояджиєва, Альтмана, Варшавського, Грошеву. Ці ж прізвища і в

²⁵ Сталин и космополитизм. 1945 – 1953. Документы Агитропа ЦК / Под общ. ред. акад. А.Н. Яковлева; Сост. Д.Г. Наджафов, З.С. Белоусова. Москва, 2005. С.136.

²⁶ Там само. С. 141-142.

²⁷ Там само. С. 149.

²⁸ Костырченко Г. Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм. Москва, 2003. С. 544.

подальшому згадувалися не в одному листі до Йосифа Сталіна про «ворогів-космополітів». Пізніше, усі звинувачення були зняті за відсутності доказів²⁹.

Як бачимо, можна виокремити ще безліч підозр, що були написані до ЦК в першій половині 1948 року, котрий ознаменувався цілим рядом звинувачень у «низькопоклонстві Заходу» в різноманітних сферах. Відтак, фактично будь-що почало перевірятися на наявність західних чи американських тенденцій. Як наприклад, було оскаржено оперу «Велика дружба»³⁰, фільм «Суд честі»³¹, газету «Культура та життя»³² та ін.

Вже від середини літа 1948 року звичайні пошуки космополітичного інакомислення перейшли на новий рівень, коли до ЦК стали надходити листи із фактами про єврейське засилля у тих чи інших галузях, що так чи інакше відображалось на роботі всього підприємства. Відтак, першим таким листом до Андрія Жданова стало звернення Л. Краскової, котра працювала в журналі «Новый мир». Вона стверджувала, що журнал переповнений євреями. Із семи членів редколегії – п'ять були євреями. Більшість статей, за її словами, написані саме євреями, більше того, навіть літературні критики також були євреями. В кінці свого листа жінка зазначає і той факт, що:

Дело не в антисемитизме. Евреи мешают переделывать психологию советских людей в коммунистическом духе. Во все области нашей жизни они вносят дух торгашества, личной корысти, беспринципной круговой поруки, подхалимства и лицемерия³³.

На мою думку, Л. Краскова дуже показово висвітлює так звану загальну думку щодо єврейства, що стала побутувати у розпал космополітичної боротьби. Відповідь Андрія Жданова на лист Л. Краскової від вересня 1948 року була задовільною, адже на її прохання було звільнено ряд єврейських працівників із журналу «Новый мир»³⁴.

²⁹ Сталин и космополитизм. 1945 – 1953. Документы Агитпропа ЦК / Под общ. ред. акад. А.Н. Яковлева; Сост. Д.Г. Наджафов, З.С. Белоусова. Москва, 2005. С.156.

³⁰ Там само. С. 159.

³¹ Там само. С. 165.

³² Там само. С. 169.

³³ Там само. С. 185.

³⁴ Там само. С. 191.

Пізніше, у грудні 1948 року від робітниці газети «Известия» до Йосифа Сталіна надійшов лист про засилля «ворогів-космополітів» у мистецтві, де було означено цілий ряд єврейських прізвищ, котрі ніби то є руйнівниками не лише народного радянського мистецтва, а й людських життів³⁵. Жінка скаржиться на повну бездіяльність місцевої адміністрації у цьому питанні і просить вирішення проблеми на вищому рівні радянської справедливості. Однак ЦК ВКП(б) уже віддавна було знайоме із проблемою перевищення єврейських кадрів на важливих робочих та адміністративних місцях. І в останніх двох випадках Л. Краскової та робітниці з «Известий» ми бачимо, що частіше за все прохання в листах від радянських підданих щодо звільнення їх єврейських колег були виконані. Попри те, окрім таких звернень, в ЦК і самостійно почали проводити політику кадрових чисток на різноманітних робочих місцях. Більше того, зовсім скоро це масове дійство перестало стосуватися лише високих посад, а й спустилося на простих робочих. Відтак, основними заходами щодо космополітів стали моральні утиски, критика, звільнення з роботи, виключення з партії, заборона друкуватися³⁶.

Варто було б додати, що агітаційні кампанії проти західного впливу, котрі проводилися в період 1947-1948 рр. мали значний вплив і на звичайне населення. Все це в сукупності стало справжнім двостороннім зіткненням для євреїв. З одного боку починала тиснути жорстка рука державного антисемітизму, а з іншого боку розвивався побутовий антисемітизм. Варто тут зауважити також і те, що головною проблемою останнього від 1948 року стало те, що простолюди, не маючи повного уявлення про істинний термін «космополітизму», зате уявляючи собі «типовий образ єврея-торгаша»

³⁵ Сталин и космополитизм. 1945 – 1953. Документы Агитропа ЦК / Под общ. ред. акад. А.Н. Яковлева; Сост. Д.Г. Наджафов, З.С. Белоусова. Москва, 2005. С. 195-199.

³⁶ Даниленко В.М. Космополітизм, ідеологічна кампанія боротьби з безрідними космополітами і чергова сталінська чистка в СРСР. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Kosmopolitizm> (дата звернення: 02.05.2021).

схилявся до тієї ж думки, що й Л. Краскова. Вплив цієї думки на долю євреїв у такому оточенні і буде розглядано в подальшому.

Окрім найбільш масштабних кадрових чисток від космополітів, котрі проводилися більшою мірою у столиці СРСР Москві, іншим вагомим містом у проведенні цих заходів стала столиця УРСР Київ. Більше того, повоєнний Київ став містом, куди почали з'їжджатися євреї у пошуках кращої долі. За підрахунками Джеффри Вайдлінгера у Києві після війни з Києва після війни виїхало 110 000 євреїв³⁷.

Серед розглянутих усноісторичних джерел знайшлося доволі багато випадків, котрі були пов'язані із антикосмополітичною кампанією, що проводилася саме в Києві. В основному вона була помітною в науковій сфері. Таким чином найбільший удар цієї нової політики припав на університети.

Як ми уже згадували раніше, ЦК ВКП(б) вирішив найбільше своїх сил направити на винищення будь-якого закордонного впливу, зокрема і тих, хто піддавався йому, а також на підняття народної та ідеологічної свідомості радянської еліти у різних сферах. У результаті цього, найбільш поширеним методом цього напряму боротьби стали загальні збори та лекції в університетах, де розповідалося про небезпеку космополітизму. Багато опитаних респондентів у своїх спогадах відзначали такого роду зібрання.

Про цей період наступним чином згадує Едіт Спектр:

В 48-м году начались гонения. Очень многих сняли с работы тогда. Выгнали, буквально выгнали профессуру всю, которая работала в институте. Началась эта... космополитизм. Все это — собирали нас в зал, большой зал в пединституте был, клеймили всех³⁸ (Спектр Е.).

Олена Школярєнко відразу після вступу до університету також зіткнулася із цією новою дискримінаційною політикою, тому жінка з сумом згадує про усі зібрання у залах, де з брудом змішували дуже хороших

³⁷ Veildlinger J. In the Shadow of the Shtetl. Small-Town Jewish Life in Soviet Ukraine. Bloomington, 2013. P. 243.

³⁸ Інтерв'ю із Едіт Спектр (1928 р.н.), записане 1997 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

викладачів. Доходило навіть до того, що студенти виходили на трибуну і звинувачували своїх педагогів у низькопоклонстві перед Заходом³⁹.

Про спеціальні лекції, що проводилися студентам згадує, зокрема дружина Ісаака Грагєрова. Вона розповідає про лекцію, котру їм проводив полковник КГБ. Тема лекції стосувалася міжнародного стану та розвитку сїонїзму, а також космополїтизму та похїдної від нього небезпеки. Окрїм того, студентам розповідали й про те, що сїонїзм проник усюди, по всїм країнам, і тепер він називається космополїтизмом⁴⁰.

Під час таких відкритих партїйних зїбрань могли траплятися і такі страшні речі, як наприклад, з Ірмою Каракїс, коли у космополїтизмі почали звинувачувати її батька Йосипа Каракїса, котрий працював професором в Київському інженерно-будівельному інституті. Ірма Каракїс згадує, як у той день весь інститут зїбрали в одній великій залі, щоб розповісти про небезпеки космополїтизму⁴¹. Окрїм того, усі охочі студенти та викладачі мали змогу виступити та покаятися у своїх гріхах. Тоді ж вирішив виступити з каяттям і батько дівчини:

Выступил папа и сказал, что я всю свою жизнь работал по совести. Я считаю, что я все выполнял так, как подсказывала мне моя совесть. Против совести я никогда не шел. Потом выступили люди из партийной организации и сказали, что вот Каракис, который подражал Западу, — ему не место среди людей, которые обучают студентов. Выступил Сидоренко, который был деканом, и сказал тогда: “Так решила партия”⁴² (Каракїс І.).

Відтак Йосипа Каракїса в 1951 році звільнили з посади. Його виступ і спроба виправдатися не відіграли відчутної ролі, оскільки його все одно було звільнено (до судового переслїдування справа не дійшла, у наступні роки він

³⁹ Інтерв'ю із Оленою Школярєнко (1930 р.н.), записане 1996 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

⁴⁰ Інтерв'ю з Ісааком Грагєровим (1917 р.н.), записане 1997 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

⁴¹ Інтерв'ю із Ірмою Каракїс (1930 р.н.), записане 2000 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

⁴² Там само.

працював поза штатом над проектуванням перших станцій Київського метрополітену, окрім того, звільнення було оформлено через скорочення штатів, без посилок на політичні причини). Однак не висловитися він не міг, адже його й перед тим позаочі звинувачували у поклонінні Заходу, а ще раніше — в «українському буржуазному націоналізмі» (за проект готелю «Жовтень» у Луганську, тепер готель «Україна»).

Іншою проблемою ставала зміна відношення до людини, родича котрої засуджували за космополітизм. Наприклад, повертаючись до випадку Ірми Каракіс. Коли її батька публічно осудили, інші студенти почали вигукувати дівчині в спину такі слова як *«космополитка без паспорта»*⁴³. Більше того, різко змінилося тоді навіть ставлення викладачів. Ірма Каракіс з цього приводу згадує наступну ситуацію:

Читал нам лекции по марксизму-ленинизму старший преподаватель Марахов, на этих лекциях, на которых я сижу, он говорит: «Вот космополитизм — такое жуткое течение (и так далее). И у нас в институте есть такой космополит. Это архитектор Каракис, который в городе Печерске построил вот такие-то космополитические дома». Я встала и говорю:

— А где это город Печерск?

— А Вы сидите и молчите.

*Короче, когда я сдавала марксизм (у меня были все пятерки, у меня была повышенная стипендия), он мне поставил тройку по марксизму. Я осталась без стипендии*⁴⁴ (Каракіс І.).

Однак, насправді, таку поведінку та реакцію навряд чи можна засуджувати, адже вона цілком логічна для подій, що відбувалися, так як діяти інакше було просто неможливо. Саме тому як студенти, так і викладачі частіше за все або спеціально підігравали новому режиму, або усвідомлено вірили у ту правду, що диктувалася ЦК ВКП(б).

Таким чином, не можна оминати цю дилему, коли «допомогти» дорівнювало «нашкодити самому собі». Це стосується тих випадків, коли серед студентства знаходилися сміливці, котрі так чи інакше хотіли

⁴³ Інтерв'ю із Ірмою Каракіс (1930 р.н.), записане 2000 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

⁴⁴ Там само.

заступитися за улюбленого викладача, звинуваченого у космополітизмі, та виправдати під час зібрання його честь. Однак після такої підтримки слідувало виключення з партії, а іноді навіть з університету. Саме тому, варто було у таких випадках усвідомлено зважувати усі ризики, адже спроби виправдати когось не допомагали в кінцевому результаті ні звинуваченому, ні захиснику. З цього приводу можна розглянути ситуацію 1949 року, коли після чергового зібрання у клубі робітників мистецтва і дуже голосних звинувачень проти педагогів, Лариса Хусід зустріла в гардеробі одну із обвинувачених у космополітизмі. Дівчина з ввічливості допомогла професорці одягти пальто, тому що жінка недобачала. Наступного ж дня Ларису Хусід виключили з комсомолу, а пізніше і з консерваторії⁴⁵.

Іншим доволі зразковим є випадок, що трапився із знайомим Ірми Каракіс Вітею Панічем, котрий виступив проти звільнення професора Шмультського, якого звинувачували у сіоністських поглядах. Відразу ж після того, у свою сторону Паніч отримав звинувачення у тому, що його мати єврейка і над ним здійснювали єврейські обряди. Вітя Паніч тоді поділився такою думкою з Ірмою Каракіс: *«Мне никогда не было так жутко, как на этом партбюро, где сидели мои друзья сокурсники, от которых я ждал защиты, – и никто не выступил в мою защиту»*⁴⁶ (Каракіс І.).

Однак відразу виникає суперечлива думка щодо цих слів. Адже, ймовірно, тоді Вітя Паніч ще не зовсім розумів логічної схеми за котрою працювала ця нова політика та методи виживання у ній. Адже усі, хто тихо сидів там на партбюро, скоріше за все усвідомлювали, що якщо вони сьогодні стануть на захист звинуваченого, то вже завтра вони будуть сидіти на його місці. Таким чином, лише одиниці наважувалися постати проти і виступити на захист чи то викладачів, чи то когось із друзів. Уся ця ситуація

⁴⁵ Інтерв'ю з Ларисою Хусід (1924 р.н.), записане 1996 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

⁴⁶ Інтерв'ю із Ірмою Каракіс (1930 р.н.), записане 2000 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

чудово помітна у словах Асти Пеккер, яка зазначає, що всі насправді дуже дивувалися тому, що виганяли шанованих викладачів, однак *«высказывать – Боже сохрани, никто не смел»*⁴⁷. Саме тому, не можна стверджувати про абсолютну байдужість студентства чи професури. Вони всього лиш пристосовувалися до наявних реалій, щоб врятувати самих себе та своїх близьких.

Про масові звільнення хороших та визнаних професорів відзначається ще в ряді опрацьованих інтерв'ю. Ріта Дегтяр згадує як у них масово після 1948 року почали відправляти на пенсію кандидатів та докторів наук. У свою чергу Дегтяр дивом змогла потрапити в тому ж році в університет, адже, за її словами, тоді євреї дуже важко потрапляли до вищих навчальних закладів. Однак уже через кілька років, коли вона намагалася влаштуватися на роботу в тому ж університеті, щоб далі розвиватися у науці, то отримала відмову⁴⁸. Отже, очевидно, що у такий спосіб від євреїв очищували старий викладацький склад, і надалі не допускали нових.

Роза Фонарьова, згадуючи 1949 рік, відзначає, що під час її студентства звільняли чудових викладачів, котрі були євреями. Більше того, окрім звільнення їх ще й виселяли з Києва⁴⁹.

Про небайдужість університетського керівництва свідчать окремі випадки допомоги з їх сторони. Про це, зокрема, згадує Шарлотта Варшавер і дякує своєму лояльному керівництву, котре не шукало аби-кого, щоб здати, як «космополіта»⁵⁰, що, ймовірно, вимагалось вищими органами влади.

⁴⁷ Інтерв'ю із Астою Пеккер (1929 р.н.), записане 1998 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

⁴⁸ Інтерв'ю з Рітою Дегтяр (1918 р.н.), записане 2001 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

⁴⁹ Інтерв'ю з Розою Фонарьовою (1921 р.н.), записане 1996 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

⁵⁰ Інтерв'ю з Шарлоттою Варшавер (1904 р.н.), записане 1995 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

У 1950 році з Академії наук разом з іншими євреями намагалися звільнити Фріду Хацет. За частину з їх наукового складу зміг заступитися директор академії Олександр Бродський. Однак Фріду Хацет все ж звільнили. Проте уже через рік після того, за рекомендацією вищезгаданого Бродського їй знову запропонували роботу в Академії наук⁵¹.

Не можна не відзначити і випадок Бориса Медовара, коли його ж директор допоміг йому у 1952 році врятуватися від погоні за космополітами. Чоловік згадує як одного дня Борис Патон викликав його до себе у кабінет і сказав наступне:

Борис Израилевич, забирайте свою семью и уезжайте из Киева до глубокой осени, чтобы никто не знал, где Вы. Патон – хозяин, он дает отпуск. И он мне сказал: “Чтобы Вас не было в Киеве!”. И объяснил, что он должен был меня снять и отдать властям. Что делали власти с такими как я? Если не проходило прямо уголовное дело, которое мне пытались пришить (контрреволюция, и мне пытались пришить связь с ДЖОЙНТом и, вместе с тем, с украинскими националистами-бандеровцами... что деньги ДЖОЙНТа через меня шли к бандеровцам - это всё было)⁵² (Медовар Б.).

Відтак бачимо, що попри усі можливі ризики звільнення чи осудження від ЦК знаходилися небайдужі люди, котрі допомагали своїм працівникам. Однак, як може бути помітно, це переважно були високопоставлені особи, директори великих установ, котрі мали великий вплив, завдяки якому вони й могли бодай якось вплинути на ситуацію та допомогти.

В кінці хотілося б додати важливу у цьому контексті думку із інтерв'ю з Едіт Спектр:

Но Вы знаете, когда нам вдалбливают в голову, что ты дурак, так каждому говори, и каждый думает о себе – а может, действительно, я дурак? Так и с этими евреями. Когда их обвинили, мы думали, что они действительно космополиты, что они предают советскую власть и все⁵³ (Спектр Е.).

⁵¹ Інтерв'ю з Фрідою Хацет (1919 р.н.), записане 2002 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

⁵² Інтерв'ю з Борисом Медоваром (1916 р.н.), записане 1999 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

⁵³ Інтерв'ю із Едіт Спектр (1928 р.н.), записане 1997 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

Саме ця думка чудово висвітлює усю суть масової істерії як державного апарату, так і звичайного народу щодо полювання на космополітів. Від 1948 року – це стало фактично головною точкою зациклення усього Радянського Союзу, котрий вбачав безнаціонального ворога соціалізму майже у кожному. Усе тому, що так було сказано «згори» і ця думка раз за разом транслиувалася звідусіль. У цьому полюванні постраждало багато безневинних людей, де серед них найбільша частка – євреї.

Отже, справа проти «безрідних космополітів», що розпочалася у 1948 році, мала великий резонанс як серед населення «корінної національності», так і серед євреїв. Перші полювали і шукали тих, хто таємно «молиться» на Захід, а другі в свою чергу намагалися вижити та не бути запідозреними чи пійманими. Від 1948 року поширеними стали масові зібрання у залах вищих навчальних установ, котрі були подібні до «судів честі», де розповідалося про небезпеки космополітизму та пропонувалося усім охочим покаятися у гріху низькопоклонства перед Заходом. Іноді на цю арену виводили і тих, хто насправді винним не був, а «звинувачення» надавалося за іншу провину, як наприклад, допомога, підтримка чи товаришування з уже раніше засудженим за космополітизм. Таким чином, усіх на кого було поставлено клеймо «космополіт» намагалися уникати, пригноблювати та обривали з ними усі контакти, навіть якщо і не погоджувалися із присудженим звинуваченням. Однак кожен тоді намагався врятувати самого себе. Лише одиниці наважувалися сказати слово проти, проте вже наступного дня були за це засудженими. Таким чином, бачимо, що піти проти системи було неможливо. У дуже рідких випадках євреям вдавалося вижити та не стати тим самим «безрідним космополітом», котрого гнали в спину з партії, установи чи університету.

Однак у цьому розділі лише поверхово були розглянуті найбільш видимі справи, де звинувачення висувалися конкретно за космополітизм. Проте далі стане помітно як всі ці події 1948-1953 років впливали на будь-які сфери, включно з тим, що ніяк не стосувалося космополітизму. Тобто завдяки цій

кампанії, ситуація в державі загострилася настільки сильно, що вже не мало значення винний чи ні, тому що якщо єврей, то значить космополіт, якого треба покарати.

2.2. Справа лікарів

Справа лікарів стала наступним вагомим процесом у ланцюжку, що у планах Сталіна вів до повного морального та фізичного притиснення єврейства на території СРСР. Більше того, саме ця справа стала певним доповненням до політики проти космополітів. І, якщо остання мала більш розмитий характер і могла стосуватися різних сфер суспільства, то справа лікарів була чітко цілеспрямована витиснути євреїв зі сфери медицини.

Свої витоки ця справа бере ще в 1948 році, коли раптово помирає великий партійний діяч Андрій Жданов. Тоді цьому випадку не придали особливого значення. Однак уже 1952 року в ЦК ніби то випадково знайшли лист лікарки Лідії Тимашук, котра була присутня при лікуванні Андрія Жданова. У цьому листі вона зазначає про неправильне лікування товариша Жданова. Тимашук особисто діагностувала Жданову інфаркт міокарда. Проте професори Єгоров та Майоров завіряли її у помилковості даного діагнозу, котрий потрібно було переписати на «функціональний розлад на ґрунті склерозу та гіпертонічної хвороби» і лікувати відповідно. Водночас Жданову дозволили вставати з ліжка, гуляти в парку, ходити в кіно, що призвело до повторного приступу та згодом смерті⁵⁴.

Керівництво ЦК ВКП(б) включно зі Сталіним прийняли до розгляду лист Лідії Тимашук та згодом підтвердили його достовірність, а також правильність усіх аналізів, проведених Тимашук. Однак єдиною серйозною неточністю тут було те, що Володимир Виноградов, Володимир Василенко, Петро Єгоров та Гаврило Майоров, котрі насправді були причетні до зміни та

⁵⁴ Государственный антисемитизм в СССР. От начала до кульминации, 1938 – 1953. Документы / под общ. ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. Г.В. Костырченко. Москва, 2005. С. 430-431.

неправильності діагнозу, були росіянами. Попри це, справа тоді постала в документах як «сіоністська» та пов'язана з Єврейським антифашистським комітетом, членів котрого розстріляли напередодні, у серпні 1952 року⁵⁵.

Таким чином підполковник МДБ Рюмін склав список лікарів причетних до смерті Жданова, котрий ніби то був надиктований йому померлим професором Етінгером. Відтак список із російських прізвищ людей, що справді були причетні до лікарської халатності, змінився на список суто єврейських лікарів Вовсі, Збарский, Левит, Раппопорт, Гольштейн та інші. Надалі формування цієї історії наповнювалася лише через цих самих ні в чому невинних лікарів, котрих Рюмін піддавав тортурам⁵⁶. Однак є ймовірність вважати, що вся ця справа насправді й від початку була зготована навмисне, щоб стати продовженням справи космополітів. А давній лист Лідії Тимашук став тим самим хорошим приводом для створення достовірної історії, де були свої герої та свої вороги.

Відразу у ті ж дні ЗМІ зробили новий культовий образ для радянських людей – Лідія Тимашук. Жінка вмить стала символом радянського патріотизму, високої пильності, непримиримої та мужньої боротьби з ворогами держави. В усіх газетах розповідалося про те, як вона допомогла зірвати маску з американських наймитів, котрі використовували білі халати для організації своїх вбивств. Таким чином Лідія Тимашук стала близькою та дорогою людиною для мільйонів радянських людей. Саме це й необхідно було радянській владі – людина, котра через близькість з народом, зможе переконати його у шкоді євреїв для радянського суспільства⁵⁷.

Таким чином лікарі євреї остаточно починають втрачати свою довіру. До них перестають ходити пацієнти, їх понижують на посадах, а іноді й звільняють. Хоча серед документів ЦК досі збереглися більш ранні листи від 1949 року з ініціативами щодо звільнення з посад низки євреїв-лікарів у

⁵⁵ Медведев Жорес. Сталин и еврейская проблема. Новый анализ. URL: https://scepsis.net/library/id_1473.html (дата звернення: 04.05.2021).

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Лясс Федор. Поздний сталинизм и евреи (часть вторая). Москва, 2010. С. 386.

поліклініках Москви та Ленінграду. Це зокрема лист від квітня 1949 року про ініціацію антиєврейської чистки в закладах охорони здоров'я Ленінграду⁵⁸ та лист-відповідь ЦК з підтримкою цієї ідеї⁵⁹. Також лист Абакумова до Маленкова від липня 1949 року про «засміченість» кадрів у клініці лікувального харчування⁶⁰ та відповідний лист з підтвердженням ЦК щодо чистки⁶¹, та інші. Однак всі вони ще стосувалися періоду полювання на космополітів та кадрових чисток від єврейства. Отже, основною метою справи лікарів стало продовження тих чисток, що почалися в 1948 році, щоб очистити ті кадрові місця, на котрих ще залишалися євреї.

Відлуння цієї справи дуже швидко дійшло й до Києва, де також досі на більшості посадах продовжували лишатися євреї. Таким чином, під час розгляду інтерв'ю я частково зіткнулася і зі спогадами про справу лікарів, котра лишила свій відбиток у життєвих історіях місцевих євреїв.

Наприклад, ось так Петро Фінкельштейн ділиться особистими враженнями, котрі в нього добре закарбувалися в пам'яті:

Это была трагедия для нас. Мы тяжело воспринимали, потому что мы начали чувствовать, что к тем врачам-евреям, которые работали, к ним стали относиться с опаской. Народ. Не все, конечно, интеллигентные люди этому не верили, но многие начинали верить тому, что именно евреи являлись причиной того, что отравили Жданова, отравили Горького. Понимаете? Это было очень тяжёлое время для нас⁶² (Фінкельштейн П.).

Водночас іншу думку про справу лікарів мало тогочасне близьке оточення Клари Пінус:

Вышли неграмотные врачи, неграмотные инженеры, неграмотные учителя. Я же говорила, мы сидим с Вами за столом, Вы образованный человек, Вы получили дома какую-то подготовку, а вот пришел человек, который кроме тряпки и веника ничего

⁵⁸ Государственный антисемитизм в СССР. От начала до кульминации, 1938 – 1953. Документы / под общ. ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. Г.В. Костырченко. Москва, 2005. С. 432-434.

⁵⁹ Там само. С. 434.

⁶⁰ Государственный антисемитизм в СССР. От начала до кульминации, 1938 – 1953. Документы / под общ. ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. Г.В. Костырченко. Москва, 2005. С. 435-436.

⁶¹ Там само. С. 437.

⁶² Інтерв'ю з Петром Фінкельштейном (1924 р.н.), записане 1995 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

*не знает, и вот он поступил в институт и стал педагогом, и стал врачом. Врач не мог клизму сделать. Учитель не мог грамотно писать. А инженер не мог правильно дом построить, падали дома, умирали люди и были безграмотные*⁶³ (Пінус К.).

Таким чином, бачимо, що навіть у самих євреїв були кардинально різні думки щодо справи лікарів. З одного боку, ті, хто на собі пережив звільнення, приниження та утиски, згадуються цей період, як величезну трагедію. Інші, спостерігаючи страждання своїх близьких чи знайомих, співпереживали їм, адже відчували певну національну спорідненість. Третьою стороною погляду на ситуацію ставали й ті, хто вважали, що корінь проблеми полягає у поганій освіті та окремих поганих спеціалістах, котрих ставало дедалі більше.

Ліля Фінберг також добре пам'ятає ті часи, коли в світ вийшов лист від нової радянської героїні Лідії Тимашук. Жінка відзначає, що відразу тоді до лікарів євреїв перестали записуватися на прийом і говорили: *«Ах, ты жид – мы к тебе не идем»*⁶⁴.

Зокрема про антисемітизм та недовіру від пацієнтів згадує Лідія Тельман. Вона зазначає, що відразу після війни у неї все чудово складалося з роботою, до її думки прислухалися. Навіть у 1948-1949 рр. у неї не виникало жодних проблем, коли були полювання на космополітів і багатьох тоді також скорочували на посадах. Однак лише тоді, коли розпочалася справа лікарів, жінка особисто зіткнулася із прямим антисемітизмом від своїх пацієнтів. Наприклад, ось такий випадок Лідія Тельман пам'ятає найбільше:

*Тогда, помню, мне одна ассирийка, скотина такая, сказала: “Доктор, Вы у меня вчера были, Вы меня отравили”. Я как сидела, так не могла встать. Я говорю: “Что ж я вам вчера выписала? Бесалол!”*⁶⁵ (Тельман Л.).

⁶³ Інтерв'ю з Кларою Пінус (1913 р.н.), записане 1996 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

⁶⁴ Інтерв'ю з Лілею Фінберг (1926 р.н.), записане 1998 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

⁶⁵ Інтерв'ю з Лідією Тельман (1920 р.н.), записане 1995 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

Окрім того, наступною проблемою після того, як єврейські лікарі втратили своїх пацієнтів, їх почали масово звільняти з роботи. Наприклад, дружину Марка Бухіна під час справи лікарів скоротили на 2 місяці, однак потім відразу поновили⁶⁶. Менше пощастило Розалії Фейнблум. Після війни жінка влаштувалася працювати лікарем у поліклініку заводу «Арсенал». Під час справи лікарів у 1952 році у неї та її колеги, також єврейки, на виході з заводу забрали перепустки, а згодом звільнили в зв'язку з тим, що їм недовіряють. Після цього Фейнблум відразу намагалася влаштуватися в іншу поліклініку, де їй хотіли запропонувати роботу на швидкій допомозі. Проте жінку вчасно зупинила її подруга сказавши:

*Ты что с ума сошла, ты, еврейка, пойдешь работать на скорую помощь! Какой-нибудь инфарктный больной может у тебя на руках умереть, так тебя же расстреляют! Я тебя туда ни за что не пущу!*⁶⁷ (Фейнблум Р.).

Таким чином з допомогою подруги Розалія Фейнблум змогла врятуватися від ризикованої роботи і влаштувалася в іншу поліклініку на посаду, де було найменше подібних ризиків бути звинуваченою, якщо людина раптово помре⁶⁸. Однак, ця ситуація відкриває завісу того, що євреї під час справи лікарів ставали дуже вразливими і могли отримати звинувачення навіть за тих обставин, де вони не мають жодного впливу.

На кінець 1952 року справу лікарів на собі відчула також дружина Самуїла Ямпільського Євгенія Анатолівна. У той час її перевели працювати в іншу клініку на півставки. Однак це було лише першим приводом. Далі жінку повідомили, що на її місце скоро прийде інша людина і їй час звільнитися. Оскільки Євгенія Анатолівна була борцем за справедливість, то вона намагалася якось вирішити цю справу і їздила в ЦК партії та в міністерство в Москву. У той же час її чоловік, маючи партійний білет, боявся йти їй на

⁶⁶ Інтерв'ю з Марком Бухіним (1903 р.н.), записане 1995 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

⁶⁷ Інтерв'ю з Розалією Фейнблум (1917 р.н.), записане 1996 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

⁶⁸ Там само.

допомогу, щоб якось вирішити цю несправедливість в ЦК партії. Тому вирішенням проблеми жінка займалася самотійно. Одного разу Євгенія Анатолівна прийшла в ЦК, будучи дуже розлюченою, що вони досі нічого не можуть вирішити, та почала кричати і бити кулаком по столу. Водночас їй дуже пощастило і в ЦК ніяк не відреагували на таку неналежну поведінку. Уже за місяць після того випадку справу лікарів закрили і усіх лікарів реабілітували⁶⁹.

Підсумовуючи, бачимо, що справа лікарів попри своє коротке існування встигла здійснити ту місію, котру на неї покладали в ЦК – звільнити якомога більшу кількість лікарів-євреїв.

У Києві, зокрема, багато євреїв втратили значну частку своїх пацієнтів, від котрих ще й вислухали багато жахливих та принизливих речей. Однак найгіршим було те, що більшість просто втрачали свою роботу, яка була їх єдиним способом заробити на життя. Більше того, якщо ж ставалася випадковість, що на руках у єврея тоді хтось помирав, то його могли приговорити до розстрілу.

Попри це все, справа лікарів лишила різноманітні спогади у пам'яті євреїв. Хтось згадує цей період, як найжахливіших, у зв'язку з постійними утисками на роботі та її втратою. Інші пам'ятають, як страждали їх рідні та знайомі. У декого в пам'яті ця справа закарбувалася як проблема тогочасної освіти, котра випускає у світ ненадійні кадри, котрі нічого не вміють, окрім того, що калічити людей.

⁶⁹ Інтерв'ю з Самуїлом Ямпільським (1913 р.н.), записане 1995 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

Розділ 3. Повсякдення київських євреїв в умовах післявоєнного антисемітизму

3.1. Політика реевакуації євреїв та перша зустріч з повоєнним Києвом

Наприкінці 1943 року столицю УРСР Київ було звільнено від німецьких загарбників. Відтоді у місто з евакуації почали повертатися колишні місцеві жителі, у тому числі і єврейське його населення. Повернення, однак, відбувалося лише за спеціальними запрошеннями – викликами. Без цього виклику у жодному разі не дозволяли повертатися до Києва. За свідченнями Раїси Бабат, цей виклик виглядав як спеціальний папірець, де повинна була бути вписана людина, котрій дозволяється повернутися з евакуації. Якщо людина не була вписана, то їй потрібно було лишатися в Ташкенті (або іншому місті евакуації). Окрім того, жінка відзначає, що був у них знайомий єврей із прізвищем Бормашенко і йому дозволили виїхати. На думку Раїси Бабат, у цій ситуації все вирішувало його українське прізвище⁷⁰.

Таку «перепустку» на повернення частіше за все можна було отримати з місця роботи, а рідше з допомогою знайомих, котрі на той момент перебували у Києві. Проте, як зазначала у своєму інтерв'ю Раїса Бабат, уже на цьому етапі можна помітити перші прояви повоєнного антисемітизму через намагання зменшити потік повернення єврейського населення до Києва. Зі слів кількох респондентів, часто не давали дозвіл на повернення навіть хорошим та потрібним спеціалістам:

В частности, вызов евреям было получить очень трудно. Вот у нас в семье мамин двоюродный брат, это был известный детский врач, он был до войны депутатом Киевского горсовета. И вот, как ни странно, ему не хотели давать вызов в Киев⁷¹ (Машбіц Ю.).

⁷⁰ Інтерв'ю з Раїсою Бабат (1916 р.н.), записане 1995 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

⁷¹ Інтерв'ю з Юхимом Машбіцем (1929 р.н.), записане 1996 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

Когда люди из Киевского политехнического института хотели возвращаться в Киев, подали списки на возвращение. Очевидно, эти списки должны были утверждать на Украине. Там очень многих евреев повычеркивали. Они остались в Ташкенте. Это был 44-й год⁷² (Бабат Р.)

И вот, когда он [институт] должен был в самом конце войны или после окончания войны вернуться на Украину, то евреев старались не брать. Даже довольно крупных ученых, докторов наук с именем пытались там оставить, в Уфе, не возвращать на Украину⁷³ (Грагеров І.)

З приводу зазначеної проблеми єврейських відмов Соломон Шварц у своєму дослідженні зазначає, що така політика відмови від реєвакуації до України відомих радянських робітників-євреїв була тимчасовою і характерною лише для першого періоду після звільнення України від німецької окупації. Пізніше від неї вирішили відмовитися, і, таким чином, багато євреїв-лікарів, інженерів, працівників мистецтв змогли повернутися до України⁷⁴.

Інша частина євреїв, хто ще не мав змоги виїхати по виклику з роботи, але водночас поспішали покинути евакуацію, намагалися отримати виклик з допомогою знайомих, родичів та друзів. Наприклад, Діна Духан розповідає про друзів свого батька, котрі на період окупації не пішли на фронт, а залишалися у Києві та працювали в місцевій газеті. Саме вони допомогли зробити виклик для всієї їхньої сім'ї⁷⁵.

Водночас у місцевого населення, котре пережило окупацію Києва та німецьку антиєврейську пропаганду, часто виникали негативні реакції на повернення євреїв до Києва. Зокрема сестра матері Юхима Машбіца була одружена із українським письменником, котрий досить швидко отримав

⁷² Інтерв'ю з Раїсою Бабат (1916 р.н.), записане 1995 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

⁷³ Інтерв'ю з Ісааком Грагеровим (1917 р.н.), записане 1997 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

⁷⁴ Шварц С. Антисемитизм в Советском Союзе. Нью-Йорк, 1952. С. 203.

⁷⁵ Інтерв'ю з Діною Духан (1910 р.н.), записане 1998 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

виклик на повернення від свого товариша по цеху Миколи Бажана. Однак, на прохання дати подібний виклик також його дружині, Микола Бажан, за словами респондента, відповів: «Евреи в Киеве не нужны»⁷⁶ (Машбіц Ю.).

Попри це, поряд з такими відверто антиєврейськими поглядами існувало й доволі лояльне ставлення до повернення євреїв до Києва. Тобто, були і ті, хто хотів їм допомагати, навіть попри усі можливі небезпеки. Наприклад, інший знайомий вищезгаданого Юхима Машбіца працював першим головою міської ради та допомагав євреям, даючи виклики на повернення, за що потім був звільнений з роботи:

*Дело в том, что Никита Сергеевич Хрущёв его вызвал и устроил грандиозный скандал в связи с тем, что он давал вызовы евреям. И заявил, что, если будет такое продолжаться, говорит, я сломаю тебе карьеру*⁷⁷ (Машбіц Ю.).

Найбільш поширеним методом отримати виклик на повернення насправді була реевакуація зі своїм робочим підприємством. Як це сталося, наприклад, у Зої Ліхтман, яка, будучи у складі Київської консерваторії на той момент, змогла отримати виклик на повернення, що був підписаний Микитою Хрущовим, котрому сподобався їх концерт:

*Мы увидели, что они все сидят в тулупах, в шапках, все правительство там было... Состоялся концерт. Мы хорошо выступили, каждый. Они нас поблагодарили и издали приказ, первым пунктом шло, что Киевская консерватория получает ассигнования на возвращение в Киев, что киевское начальство обязуется предоставить помещение для консерватории и общежитие, что поручается кому-то всех нас обеспечить квартирами. Либо старыми, которые мы занимали, либо новыми. Приказ за подписью Хрущева*⁷⁸ (Ліхтман З.).

У порівнянні з усіма попередніми невдалими випадками може здатися, що ця ситуація насправді лише випадок удачі. Адже, по перше, колектив консерваторії не був повністю єврейським і у ньому легко можна було заховатися. По друге, під час підписання документу на повернення могли і не

⁷⁶ Інтерв'ю з Юхимом Машбіцем (1929 р.н.), записане 1996 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Інтерв'ю із Зоєю Ліхтман (1919 р.н.), записане 2001 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

переглядати списки тих, хто є частиною цього колективу. Однак у більшості випадків, котрі респонденти називають «антиєврейськими відмовами», насправді затримка із поверненням була зумовлена фактично лише бюрократичними та технічними причинами. Саме через такий перебіг обставин усі затримки з поверненням та відмови здавалися для евакуйованих євреїв проявами антисемітизму.

Однак не всі під час загальної евакуації на початку війни були переселені разом зі своїми підприємствами. Причини могли бути різноманітні: відсутність на той час постійної роботи, звільнення перед евакуацією, закриття самого підприємства. Тобто більшість євреїв частіше за все тоді не мали тоді ніякої підтримки, а добиралися до безпечного місця евакуації самостійно: *«Сами эвакуировались. Люди выходили на станцию, садились в эшелон. Ехали неизвестно куда, нам не объявляли. Скот грузили – мы залазили в эти вагоны, думали, что куда-то вывезут, чтобы под немца не попасть»*⁷⁹ (Дивінская Ф.).

Таким чином, коли настав момент повернення, то вони не мали жодних приводів, за котрі можна було б зачепитися, щоб їх офіційно повернули назад до Києва. Дехто навіть повертався у такий же спосіб як і кілька років до того евакуювався, хіба що з дещо кращими умовами. Наприклад, Євгенія Кришталь у своїх спогадах радіє тому, що хоча б назад вони поверталися у кращих умовах:

*Ехали в обыкновенном поезде “Алма-Ата – Москва”. Это туда мы ехали в товарном, и на станциях хватали воду, и все такое... Тогда ехали в товарных, и все вместе, и тяжело было, дай Бог, чтобы это не повторилось ни с кем, а обратно – в пассажирском, долго только, 7 суток ехали. Но через Москву ехали*⁸⁰ (Кришталь Є.).

⁷⁹ Інтерв'ю з Фаїною Дивінською (1928 р.н.), записане 1997 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

⁸⁰ Інтерв'ю з Євгенією Кришталь (1922 р.н.), записане 2002 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

У гірших умовах їхала Діна Духан, котра хоч і мала виклик, але не офіційний з роботи, а зроблений через зв'язки чоловіка, який уже на той момент був реєвакуйований до Києва:

Естественно, что в поезд, который шел сюда, я не попала. Потом пришел состав, и я села на площадку. И вот так всю ночь я – стоя. А потом приехали, останавливается наш состав, проезжают пассажирские вагоны. Только сядешь, опять вылезать надо. Подходит товарный состав, там сено наложено, я туда влезла как-то. Сели наверху, а внизу лошади⁸¹ (Духан Д.).

У такі незвичні способи, попри численні незручності та заборони на повернення багато євреїв все ж змогли виїхати з евакуації та повернутися додому. Хтось за викликом з роботи, хтось за викликом друзів, а декому доводилося далі чекати, подаючи прохання за проханням.

Однак довгоочікуване повернення додому постало тоді для єврейства у зовсім інших фарбах та додало нових проблем. Перше з чим, мабуть, довелося зіткнутися – це не лише повністю розбите війною місто, а головне – із залишками німецького антисемітського настрою, яким було просякнуте усе. Ось як згадує в інтерв'ю повоєнний Київ Фріда Хацет:

Я помню, на стене Михайловского монастыря были большие плакаты, написанные по-русски и по-украински еще во время оккупации: “Кому дала Советская власть образование? Жидам. Кому дала Советская власть квартиры? Жидам. Кому дала Советская власть то-то, то-то, то-то...” Тогда я первый раз столкнулась с тем, что немцы настраивали местное население против евреев⁸² (Хацет Ф.).

Важливо у цьому контексті звернути увагу також на спогад одного із очевидців того, як німці, увійшовши до Києва, почали поширювати серед місцевого населення антисемітські настрої. Лев Шрайман розповідає, що уже з перших днів війни німецькі солдати поширювали листівки серед людей з такими написами як, наприклад, «Бий жидів, рятуй Росію» або «Бери

⁸¹ Інтерв'ю з Діною Духан (1910 р.н.), записане 1998 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

⁸² Інтерв'ю з Фрідою Хацет (1919 р.н.), записане 2002 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

хворостину, гони жида в полосину»⁸³. Виходячи з цього, можна припустити, що така масштабна пропаганда німецького антисемітизму не могла не залишити сліду у світогляді мирного населення, особливо, якщо її неможливо було ігнорувати. Адже кожен, ймовірно, читаючи подібні плакати про те, що радянська влада все віддає «жидам», міг повірити. Ще вагомішим фактором, який лише розпалював багаття цієї ненависті, було й те, що багато євреїв і справді до війни займали досить високі посади у різних підприємствах.

Спогади про антисемітські настрої у повоєнному Києві засвідченні також у листі колишніх євреїв-фронтовиків до Йосифа Сталіна, Лаврентія Берії, Петра Поспелова «про потурання української влади антисемітизму». У ньому вони зазначають, що, повернувшись до рідного міста вони не впізнають його «політичного обличчя», адже воно було переповнене німецькими агресивними настроями. Головним чином, ніхто не займався усуненням наслідків цього політичного шкідництва. До антисемітизму тут вдавалися навіть члени партії. Такі слова як «жид» або «бий жидів» у всій красі лунали по столиці України, в трамваях, в тролейбусах, в магазинах, на базарах, та навіть у деяких радянських установах⁸⁴. Далі зазначається і те, що до Києва повертаються євреї-інваліди війни, діти-сироти, які втратили своїх батьків у німецьких погромах, однак їх тут не приймають, не дають роботу, не прописують, всіляко знущаються⁸⁵.

Наступною проблемою для реєвакуйованих євреїв стало повернення у власний дім. Адже частіше за все під час окупації міста їх квартиру займали інші люди, котрі не хотіли покидати її навіть після закінчення війни. Про незаконне загарбання квартири згадують Зінаїда Перельмутер та Едіт

⁸³ Інтерв'ю з Левом Шрайманом (1923 р.н.), записане 1999 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

⁸⁴ Государственный антисемитизм в СССР. От начала до кульминации, 1938 – 1953. Документы / под общ. ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. Г.В. Костырченко. Москва, 2005. С. 65.

⁸⁵ Там само. С. 67.

Спектр: *«Квартира, конечно, была занята... Квартиру невозможно было получить»* (Перельмутер З.). *«После войны – да, отбирали квартиры прямо у многих. Если небольшая семья, подселяли людей. Забирали, если у вас две комнаты, и вас, допустим, с мамой, в одну комнату, а другую отдавали другим»*⁸⁶ (Спектр Е.).

Були й випадки, що з квартири могли розібрати усі меблі та цінні речі, більше того, власні ж сусіди, з якими раніше жили пліч-о-пліч. Про це знову ж таки яскраво у своєму інтерв'ю розповідає Едіт Спектр:

*Забрали, конечно, всю мебель. Моя свекровь рассказывала уже потом о том, что мебель, которая была у соседей наверху, внизу, она была у них [у квартирі котру відібрали]. А в ванной столько было нагреблено этими... Картины были, чайники, ведра, тазы – все это было, видно, собрано со всех квартир*⁸⁷ (Спектр Е.).

У намаганнях отримати свій дім назад власники квартир часто зустрічали прямий супротив, що супроводжувався прямою образою за національною ознакою:

*Вот когда мой муж вместе с свекровью будущей вернулись в Киев, это было в 43-м году, 6-го ноября, они пришли в свою квартиру с ордером сразу. Ей сказали, что без ордера в квартиру не приходи. Так она поднялась на четвертый этаж, постучала. Ей открыли дверь и сказали: “Вы рано пришли. Еще немцы вернутся и вас, жидов, убьют”*⁸⁸ (Спектр Е.).

Квартирне питання подекуди набувало настільки великого розмаху, що справа доходила до суду, де закон не завжди був на стороні господаря, навіть якщо все вказувало на справжнього власника квартири. Водночас в одному із офіційних звітів «про інспекційну перевірку владою України місць концентрації єврейського населення» до товариша Микити Хрущова, зазначалося, що усі справи, котрі стосуються повернення майна,

⁸⁶ Інтерв'ю із Едіт Спектр (1928 р.н.), записане 1997 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

⁸⁷ Там само.

⁸⁸ Там само.

розглядаються місцевими органами незалежно від національної приналежності їх господарів⁸⁹.

Однак у той же час траплялися і такі суперечливі цьому звітowi ситуації, як із батьком Фріди Хацет, котрого усунули від юридичної справи за те, що він допомагав справжнім власникам квартир відсуджувати їх собі, у той час як претендентом на цей «ласий шматок» був цілий ряд партійного начальства⁹⁰. Проте навіть це не було найгіршою межею. Адже іноді ціною відвоювання власної нерухомості ставало людське життя.

Водночас варто зауважити і про часткову правильність формулювання тези щодо «повернення майна незалежно від національності» у цьому звіті. Адже насправді від тієї ж квартирної проблеми страждали також інші повернені з евакуації громадяни, українці та росіяни зокрема. Тобто, незалежно від національності, люди втрачали свої квартири, котрі були їх власністю ще до війни.

Найвищий пік цієї квартирної боротьби припав на період вересня 1945 року. Ці події найліпше висвітлені у вищезгаданому листі від колишніх євреїв-фронтовиків. Ця історія розпочалася із нападу двох антисемітів на єврея посеред білого дня. Після ряду образ, вони тяжко побили першого зустрічного єврея, котрий в якийсь момент, знаходячись в тяжкому моральному та фізичному стані, застрелив обох кривдників⁹¹. Пізніше, при детальному розгляді обставин було з'ясовано, що нападниками були двоє військових молодиків, котрі прибули до міста у відпустку, щоб допомогти своїм родичам не допустити повернення квартири її колишнім власникам – реєвакуйованій єврейській сім'ї. Однак їм не вдалося. Будучи розлюченими

⁸⁹ Государственный антисемитизм в СССР. От начала до кульминации, 1938 – 1953. Документы / под общ. ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. Г.В. Костырченко. Москва, 2005. С. 55.

⁹⁰ Інтерв'ю з Фрідою Хацет (1919 р.н.), записане 2002 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

⁹¹ Государственный антисемитизм в СССР. От начала до кульминации, 1938 – 1953. Документы / под общ. ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. Г.В. Костырченко. Москва, 2005. С. 66.

на усіх євреїв та заливаючи горе вином у барі, вони вирішили зігнати власну лють на першому ліпшому євреї, котрим виявився лейтенант НКВД Розенштейн. Останнього приговорили до розстрілу⁹².

Вбивство двох молодих воєнних у подальшому стало причиною єврейського погрому у Києві. Під час пишних похоронів, погромники направилися на єврейський базар та почали знущатися над місцевим людом. У цей день було побито близько 100 євреїв, 36 з них були доставлені до лікарні у тяжкому стані, а ще 5 померли⁹³.

Отже, як бачимо, ситуація відразу після війни була доволі двозначною. З одного боку, наче б то все було добре і євреї спокійно поверталися додому. Однак з іншого боку, уже тоді почали проявлятися перші прояви антисемітизму. Проте це не завжди були саме ті «прояви», котрі зауважували респонденти в інтерв'ю. Як, наприклад, довге повернення з евакуації не було проблемою антисемітизму, а скоріше бюрократичним чи технічним питанням, коли все залежало від місця та обставин, де на той момент знаходився єврей. Ще однією масштабною проблемою після повернення стало квартирне питання. Однак, насправді, це не виявилось проблемою антисемітизму, адже від незаконного загарбання квартири іншими людьми страждали також і українці, і росіяни. Серед цього всього можна виокремити лише одну серйозну проблему, з котрою зіткнулося єврейство після повернення до Києва – це побутовий антисемітизм, якому піддалися ті жителі, хто лишався у місті під час окупації. Він зародився після масштабної антиєврейської пропаганди, котру проводили німецькі загарбники і лишився навіть після їх відходу. Саме це стало першим етапом повоєнного антисемітизму, який надалі почав поширюватися в усі сфери життєдіяльності

⁹² Костырченко Г. Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм. Изд. 2-е, доп. Москва, 2003. С. 355.

⁹³ Государственный антисемитизм в СССР. От начала до кульминации, 1938 – 1953. Документы / под общ. ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. Г.В. Костырченко. Москва, 2005. С. 66.

радянського суспільства та відобразився зокрема на ставленні до місцевих євреїв.

3.2. Проблема антисемітизму у середніх школах

Школа – чи не найперший крок у житті людини в доросле життя, і можливо перше серйозне зіткнення із різного роду несправедливостями. У цьому розділі я намагалася розглянути проблему антисемітизму у школах, і з'ясувати чи взагалі таке явище мало місце в зазначений період. Як виявилось, серед опрацьованих інтерв'ю не так часто зустрічалися спогади про дискримінаційну політику у шкільному віці. Однак вона все ж існувала, а саме на завершальному етапі, тобто на період останнього року навчання. Шкільний вид дискримінаційної політики, перш за все, був прямо пов'язаний із важливою для радянської молоді постановою про «золоті та срібні медалі». Згідно з нею усі нагороджені золотими або срібними медалями «за відмінні успіхи та зразкову поведінку» мають право вступати до вищих навчальних закладів Союзу РСР без вступних екзаменів⁹⁴.

Така постанова безперечно була значним стимулом для молоді, щоб здобути право вільного вступу до бажаного університету. Однак у повоєнному Києві настрої місцевого населення змінилися в сторону певної нетерпимості до осіб єврейського походження. Не в останню чергу на це значно вплинула напружена післявоєнна атмосфера, а також той факт, що місцеве неєвакуйоване населення довгий час знаходилося під впливом німецької антиєврейської пропаганди. Попри те, що тотальний антисемітизм, головним чином, частіше можна було зустріти на вищих рівнях, наприклад, в університетах чи на підприємствах, однак насправді він починав проявлятися уже на період випуску зі школи. Хоча, варто зауважити, що саме шкільний антисемітизм вирізнявся насамперед своїм походженням, адже він не носив

⁹⁴ Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов 1917 – 1973 / сост. А. Абакумов, Н. Кузин, Ф. Пузырев, Л. Литвинов. Москва, 1974. С. 182.

тоді ще державний характер, а був більше побутовим явищем. Тобто частіше за все це відбувалося лише на рівні школи, рідше на рівні райвно.

Найбільш поширеним методом утисків євреїв на цьому етапі стало позбавлення золотих медалей тих, хто прямим чином заслуговував на них: *«Я закончила школу, сейчас точно не могу сказать с двумя или с одной четверкой, я не получила медаль»*⁹⁵ (Буніковська К.).

На перший погляд ця проблема може здаватися надуманою, адже постає питання яким чином можна зіпсувати оцінки, наприклад, у круглого відмінника, котрий добре навчався протягом усього шкільного періоду. Однак, на виправдання цього, ймовірно, працювала єдина спільна схема для всіх випускників-євреїв. Урізати бали найлегше було наприкінці навчання, а саме зіпсувавши оцінки за екзамени на атестат зрілості та бал за підсумковий твір. На основі цього формувалися місця на золоті медалі. Частіше за все низькі бали були доволі необґрунтованими, або ж мали абсурдне пояснення. Наприклад, Коммунеллу Буніковську, як і багатьох, зрізали на написанні твору, поставивши оцінку 4, та пояснивши її як «погано втілену тему». Водночас на таку ж тему «Ленін та Горький у Маяковського» вона писала твір уже в університеті та отримала за нього 5 балів⁹⁶.

Ірма Каракіс, згадуючи свої шкільні роки, розповідає свою історію про те, як не змогла отримати золоту медаль:

*Правда мне не дали золотой, потому что разрядки на меня не было. Просто сказали, что мне нужно поставить одну четверку. И у меня спросили, по какому мне поставит четверку. Завуч позвала и спросила. Все потому что у них разрядка на золотые медали, а я не могу получить золотую. Золотые получают только такие-то и такие*⁹⁷ (Каракіс І.).

Цей випадок, я вважаю, доволі цікавий, оскільки, навіть маючи розрядку на претендентів на золоту медаль, шкільний завуч вирішила піти

⁹⁵ Інтерв'ю з Коммунеллою Буніковською (1931 р.н.), записане 2003 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Інтерв'ю із Ірмою Каракіс (1930 р.н.), записане 2000 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

на допомогу дівчині. Однак, насправді невідомо чи щось змінювало рішення щодо того, за який предмет вона отримає 4 бали, і як саме це в подальшому впливало на вступ до університету.

Окрім того, ситуація із призначенням рознарядки, зі слів завуча школи, дає розуміння того, що ставалися й випадки, коли такі зрізання медалістів-євреїв надходили «згори». Ймовірно що рознарядкою керувало місцеве райвно, і таким чином антисемітизм у школах переставав бути просто побутовим та локальним, а набував все більше державного характеру.

Є сенс вважати, що скоріше за все існував певний пропускний відсоток тих, кому могли дати золоту медаль, якщо рознарядку дає райвно. В інакшому випадку усе залежало від місцевої адміністрації школи і чи була вона налаштована проти євреїв. Також головним аспектом тут був і рік випуску учнів. Якщо це більш ранні повоєнні роки (1944-1946 рр.), тоді скоріше за все було менше випадків із антиєврейською дискримінацією. Якщо брати до уваги пізніші роки (починаючи від 1947 р.), коли у СРСР прогрімали такі голосні справи як справа проти лікарів та космополітів, то все менше зустрічатимемо євреїв із золотою медаллю.

Важливо відзначити і те, що насправді усіх золотих медалістів без жодних вагань відправляли на отримання срібної медалі. Однак навіть це уже значно зменшувало шанси на вступ, адже при срібній медалі доводилося все ж здавати один із екзаменів. Серед розглянутих мною інтерв'ю зустрілося як мінімум 4 людини, котрих понизили до срібної медалі, серед них – Алка Гольденберг⁹⁸, Ірма Каракіс⁹⁹, Аста Пеккер¹⁰⁰ та Коммунелла Буніковська¹⁰¹.

⁹⁸ Інтерв'ю із Адою Воронцовою (1934 р.н.), записане 1998 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

⁹⁹ Інтерв'ю із Ірмою Каракіс (1930 р.н.), записане 2000 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

¹⁰⁰ Інтерв'ю із Астою Пеккер (1929 р.н.), записане 1998 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

Водночас не можна стверджувати, що євреї взагалі не отримували золотих медалей. Наприклад, син Іди Лимонової закінчив школу із золотою медаллю¹⁰². Так само і Юхим Машбіц¹⁰³. На відміну від останніх, Олександр Гейхман золоту медаль отримав у вечірній школі¹⁰⁴, що, припускаю, було якоюсь мірою легше. Тут хотілося б провести паралель зі схожою ситуацією, що відбувалася на багатьох вечірніх чи заочних відділеннях університетів, де євреям було набагато легше отримати червоний диплом. Припускаю, що статистика денних і вечірніх, чи очних та заочних відділень була окремою. Саме тому на денному та очному навчанні відсоток освітніх передовиків неєврейського походження мав бути набагато вищим, у той час як на вечірньому та заочному уже на це не звертали особливої уваги. Однак проблема університетської освіти буде розглянута дещо пізніше. Повертаючись до попередньої теми, відзначимо що, є велика ймовірність, ніби подібна схема безперешкодного розподілу особливих відзнак за успіхи у навчанні діяла і для вечірніх шкіл.

Були також і методи завдяки яким можливо було обійти систему будь-якого роду утисків. Наприклад, якщо у паспорті було вказане українське або російське прізвище. Ада Воронцова, єврейка по маминій лінії та українка по батьковій лінії, розповідає:

Я кончила школу с золотой медалью. Но если говорит по большому счету, то я твердо и уверенно училась на серебряную медаль, у меня ж четверки проскакивали.

¹⁰¹ Інтерв'ю з Коммунеллою Буніковською (1931 р.н.), записане 2003 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

¹⁰² Інтерв'ю з Ідою Лимоновою (1914 р.н.), записане 2002 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

¹⁰³ Інтерв'ю з Юхимом Машбіцем (1929 р.н.), записане 1996 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

¹⁰⁴ Інтерв'ю з Олександром Гейхманом (1933 р.н.), записане 1997 р. / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

*Ну, вот так случайно получилось, что к выпускному концу вдруг я выскочила на все пятерки*¹⁰⁵ (Воронцова А.).

Більше того, Ада Воронцова у графі «національність» була записана як «українка», але водночас ніколи не приховувала національності матері¹⁰⁶. Таким чином, у шкільному відділі кадрів вона числилася саме як українка, а не єврейка, і тому змогла отримати золоту медаль, навіть попри те, що недотягувала до неї. Однак, того ж року не змогла отримати заслужену золоту медаль її шкільна подруга Алка Гольденберг, яка і по паспорту, і по прізвищу була єврейкою. Коли школа виставляла оцінки і приймала рішення про нагородження медаллю, то потім надсилали рішення для підтвердження у райвно. На цьому етапі затвердження з легкістю могли зрізати «неугодних» медалістів методом перечитування підсумкових творів. Оскільки таке оцінювання творів доволі суб'єктивна та абстрактна річ, тому можна було прискіпитися до будь-чого. Відтак високі оцінки часто виправляли на нижчі за доволі несуттєві речі, що одначе суттєво потім впливало на отримання медалі. Саме у такий спосіб і зрізали подругу Ади Воронцової: *«И срезали Алку Гольденберг на серебряную медаль... Я сказала: “Как?” А мне сказали понимающие люди: “Это потому что она – Гольденберг”*»¹⁰⁷ (Воронцова А.).

Олена Школяренко також закінчила школу із золотою медаллю без жодних антисемітських утисків з цього приводу: *«Хотя у меня было записано, что я украинка, и что я Школяренко, все вокруг прекрасно знали, кто я»*¹⁰⁸ (Школяренко О.).

Виходячи з цього, припускаю, що все ж для того, щоб уникнути певного роду утисків важливо було бути «правильно» записаним у паспорті,

¹⁰⁵ Інтерв'ю із Адою Воронцовою (1934 р.н.), записане 1998 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

¹⁰⁶ Там само.

¹⁰⁷ Там само.

¹⁰⁸ Інтерв'ю із Оленою Школяренко (1930 р.н.), записане 1996 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

наприклад, з українським або російським прізвищем, а також водночас мати ще й ідентичні дані у графі національності. Тоді фактична національність абсолютно не мала значення.

Підсумовуючи усе вищесказане, можна прийти до висновку, що здебільшого антисемітизм у школі був, однак він зустрічався частіше лише під час випуску. Таким чином, найпоширенішим методом утисків тут було зрізання балів на випускних екзаменах та позбавлення золотої медалі. Однак, варто також відзначити, що антисемітизм у школах, перш за все, на початках був лише явищем побутовим і залежав від настроїв місцевої адміністрації. Починаючи від 1948 року, побутовий антисемітизм перейшов уже й в державний, коли від райвно надходили рознарядки на кількість медалей і хто їх має отримати, з неофіційним уточненням національної ознаки випускника. Однак для євреїв все ж існувала можливість отримати золоту медаль. На це впливало три чинники. Перший – це везіння потрапити у відсоток людей «некорінної національності», котрі отримують медаль. Другий – закінчувати вечірню школу, де не було жодних труднощів із певного роду утисками, адже там велася окрема статистика освітніх медалістів. Третій чинник – мати неєврейське прізвище у паспорті або ж іншу вказану національність.

3.3. Дискримінація у сфері університетської освіти та методи протистояння їй

Говорячи про певний відсоток тих, кому щастило уникнути антисемітизму в одній сфері, можемо з легкістю прослідкувати як ця ж проблема наздоганяла їх в іншому місці. Тому дуже мало євреїв повоєнного Києва лишилися поза межами бодай яких небудь утисків. Таким чином, наступним після школи рівнем антисемітизму логічно постає проблема університетської освіти, де більш яскраво стає помітним нерівноправне ставлення до євреїв.

Згідно з уже відомою нам постановою про «золоті та срібні медалі» випускнику дозволялося без екзаменів вступати до будь-якого вищого

навчального закладу із золотою медаллю, а також зі здачею одного екзамену для срібних медалістів¹⁰⁹. Однак, попри те, це правило часто переставало бути чинним для молодих євреїв-вступників. Зокрема, це проявлялося у примушенні вступника із золотою медаллю здавати вступні екзамени на рівні зі всіма. Наприклад, Олександр Гейхман, випускник вечірньої школи, мав золоту медаль, але змушений був здавати вступні екзамени. Хоча вступників інших національностей із медалями, за словами респондента, такі дивні зміни оминали¹¹⁰. Однак Гейхману певною мірою все ж пощастило, адже тут зміг втрутитися його батько, котрий скористався учительською корпоративністю та зміг влаштувати сина без цих вступних іспитів¹¹¹.

Менше уже пощастило Юхиму Машбіцу. Перш за все, він, як і Олександр Гейхман, без жодних утисків отримав по закінченню школи золоту медаль, однак він не зміг вступити на бажану юридичну спеціальність. Тут помітна відмінність у тому, що його навіть не допустили до екзаменів, а відразу дали відмову. Від ректора він зміг отримати лише таку відповідь на запитання про цю ситуацію:

“Почему меня не зачислили?” “Первым делом, – сказал мне ректор, – мы зачисляем участников войны с золотыми медалями”. “А потом?” – “Участников войны с серебряными медалями”. – “А потом?” – спросил я. На этом мой визит был прерван¹¹² (Машбіц Ю.).

Доволі вичерпна та зрозуміла відповідь ректора все ж залишає місце для її критики. Можливо юридична спеціальність справді була доволі популярною у той рік і тому на неї претендувало багато людей, зокрема і ті, хто знаходилися у списках на першочергове зарахування – учасники війни. Але постає запитання чи була це загально-типова відповідь для усіх

¹⁰⁹ Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов 1917 – 1973 / сост. А. Абакумов, Н. Кузин, Ф. Пузырев, Л. Литвинов. Москва, 1974. С. 182.

¹¹⁰ Інтерв'ю з Олександром Гейхманом (1933 р.н.), записане 1997 р. / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

¹¹¹ Там само.

¹¹² Інтерв'ю з Юхимом Машбіцем (1929 р.н.), записане 1996 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

бажаючих вступити, а надто для євреїв? За моїми припущеннями, подібні відмови давалися одноразово лише для того, щоб відсіяти когось із вступників-євреїв. Безсумнівно, що такі пільги дійсно існували, але вони не завжди діяли для євреїв.

Прикладом ігнорування цієї ж пільги є ситуація, що трапилася із Яковом Розенштейном, котрий у 1950 році вступав на юридичний факультет. Він, здавши усі вступні екзамени на відмінно і будучи учасником війни, отримав відмову на вступ¹¹³. Попри таку прикрість, все ж були сподівання на позитивне вирішення цієї ситуації. Яків Розенштейн пішов у Комітет по справах вищої школи при Раді Міністрів у Києві, де йому обіцяли надати місце на бажаному факультеті. Однак справа зі вступом лишалася невирішеною протягом довгого часу, через що Розенштейн знову навідався до Комітету, де і отримав заяву із написом: *«Направить в город Полтаву в институт сельскохозяйственного машиностроения»*¹¹⁴.

Розглянемо ще один випадок. Котляр Леонід також був учасником війни, але вступав до інституту у 1947 році на педагога. У нього склалася протилежно інша ситуація, ніж у Розенштейна. Адже Котляр погано написав диктант та отримав двійку. Проте у цьому випадку подіяла уже пільга учасника війни, адже з нею можна успішно вступити маючи лише трійку. Що дуже важливо у цій ситуації – це допомога екзаменатора у тому, щоб виправити двійку на трійку:

*Условие такое: я Вам сейчас даю Вашу работу. Там подчеркнуты все ваши ошибки. Но не исправлены. Вы с ходу должны объяснить и исправить все эти ошибки. Все до единой. Если Вы это выполните, получите свой тройка и будете допущены к устному экзамену*¹¹⁵ (Котляр Л.).

¹¹³ Інтерв'ю з Яковом Розенштейном (1925 р.н.), записане 1996 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

¹¹⁴ Там само.

¹¹⁵ Інтерв'ю з Леонідом Котлярем (1922 р.н.), записане 2000 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

Таким чином ми бачимо два випадки з різницею вступу у 3 роки, але де стає відчутною така велика різниця у ставленні до абітурієнтів. Адже двоє вступників були практично у рівних умовах, маючи воєнну пільгу на вступ. Розенштейн навіть добре здав вступні екзамени, Котляр же навпаки їх провалив, але зміг вступити. Однак тут важливу роль відіграє лише рік вступу кожного з них. Оскільки Котляр вступав у 1947 році, то ще зміг уникнути того тотального антисемітизму, що розпочався після 1948 року і був пов'язаний зі звинуваченнями у космополітизмі. Менш зрозумілим у цьому порівнянні кількох вступників є випадок Юхима Машбіца, котрий вступав ще до справи з космополітизмом та мав відмову. Скоріше за все, його випадок можна віднести конкретно до випадку побутового антисемітизму.

Із інтерв'ю Раїси Бабат, котра працювала з чоловіком у науковій сфері і тому мала знайомих у КПІ, стають відомими факти про добре налагоджений процес відсіювання євреїв під час вступної кампанії, а саме після переломного 1948 року. Вона описує наступну картину. Усі вступні іспити проводилися у великій залі, де сидить двоє екзаменаторів – один в одному кінці залу, інший в іншому кінці. Один з них призначався для того, щоб «підрізати неугодних» для вступу. Тут Раїса Бабат додає і таке зауваження, що можливо той чоловік і був хорошою людиною, але завдання «різати» давалося згори і його оскарження вело до звільнення з роботи. Інший чоловік, знайомий респондентки, був третім у цій залі і розподіляв кому до кого йти¹¹⁶. Далі зі слів Раїси Бабат сталася наступна ситуація:

*Попалась одна очень смелая девчонка, Гербеладзе посылает ее к Кобальскому, а она говорит: "Нет, Вы меня к этому не посылайте. Я же не еврейка". Гербеладзе очень смутился, пошел куда-то советаться, что делать. Ему сказали, что надо как-то с честью выйти из этого. Когда он вернулся, он послал ее к другому экзаменатору*¹¹⁷(Бабат Р.).

¹¹⁶ Інтерв'ю з Раїсою Бабат (1916 р.н.), записане 1995 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

¹¹⁷ Там само.

Інший, більш ближчий знайомий Раїси, також відігравав у комісії роль «відсіювача» та зазначає, що навіть мав спеціально заготовлені запитання на які було важко відповісти. Цікавим є те, що цей чоловік і сам був наполовину євреї¹¹⁸.

До усіх цих свідчень на заключення хотілося б додати, що така нова та жорстока вступна кампанія почалася лише після 1948 року, до того, за словами Раїси Бабат, у КПІ «приймали кого попало»¹¹⁹. Тобто, ймовірно, що до цього року якщо хтось і стикався із певними утисками при вступі, то це стосувалося лише побутового антисемітизму серед керівництва самого університету. Як наприклад у випадку з Юхимом Машбіцом.

Однак говорячи про переломний 1948 рік, варто зазначити, що саме «полювання на космополітів» ставало тоді визначальним фактором у відборі вступників до ВУЗів. Але постає логічне питання про трактування самого терміну космополіта. Чому попри своє загальне значення, у котрому космополітом могли ідентифікувати людей різних національностей, однак частіше всього із цим терміном асоціювали саме євреїв? На це питання дуже влучно відповідає російський історик та філософ Лев Карсавін, котрий писав, що «євреї, який асимілюється та відривається від свого народу неминуче стає абстрактним космополітом»¹²⁰. У свою чергу, Геннадій Костирченко у своїй праці дуже влучно доповнює ці слова, зазначаючи, що для простого народу такий термін як «космополіт» на своєму початку був взагалі мало зрозумілим, однак завдяки післявоєнній пропаганді, воно стало асоціюватися саме з євреями¹²¹. Саме такі погляди на космополітів і стали визначальними у ідентифікації їх серед натовпу, а надто на етапі вступу до вищого навчального закладу.

¹¹⁸ Інтерв'ю з Раїсою Бабат (1916 р.н.), записане 1995 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

¹¹⁹ Там само.

¹²⁰ Карсавин Л. П. Россия и евреи // Тайна Израиля. Санкт-Петербург, 1993. С. 409.

¹²¹ Костырченко Г. Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм. Изд. 2-е, доп. Москва, 2003. С. 311.

Окрім важкої вступної кампанії, можна відмітити також певну тенденцію, коли абітурієнта зачисляли на іншу спеціальність без його згоди. Раніше уже було розглянуто ситуації Юхима Машбіца та Якова Розенштейна, котрих не зарахували на юридичну спеціальність. Замість цього їх направили на інші спеціальності, як от Машбіца на факультет логіки та психології¹²², а Розенштейна окрім того, що зарахували до іншого інституту (сільськогосподарського машинобудування), так ще й направили в інше місто (Полтаву)¹²³. З такою ж ситуацією зіткнулася і знайома Ади Воронцової Алка Гольденберг. Проблеми антисемітизму продовжували переслідувати її і після школи. Дівчина мала математичний склад розуму і хотіла вступати на факультет фізики. Водночас мала багато супутніх факторів, що мали б спростити процедуру вступу: відмінниця, срібна медаль, батько помер на фронті, мати телефоністка з двома дітьми. Однак отримала відмову і зовсім ніяких ґрунтовних пояснень щодо цього:

*Мне сказали, что тут набора нет, в общем, чтобы я шла на биологический, или на географический, или на какой-нибудь, а вот на физический меня не возьмут, все, никаких объяснений*¹²⁴ (Воронцова А.).

Із інтерв'ю Юхима Машбіца також стає відомо, що спеціальність на котру його відправили була наповнена переважно євреями: *«Случилось так, что у нас группа была в основном еврейская. Туда зачисляли всех, кого не приняли на другие факультеты»*¹²⁵ (Машбіц Ю.). Однак це лише одиничний випадок серед всієї вибірки інтерв'ю. Переважно респонденти розповідали про своїх одногрупників-євреїв, яких було приблизно по 2-3 на групу.

¹²² Інтерв'ю з Юхимом Машбіцем (1929 р.н.), записане 1996 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

¹²³ Інтерв'ю з Яковом Розенштейном (1925 р.н.), записане 1996 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

¹²⁴ Інтерв'ю із Адою Воронцовою (1934 р.н.), записане 1998 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

¹²⁵ Інтерв'ю з Юхимом Машбіцем (1929 р.н.), записане 1996 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

Шукаючи закономірності у цих ситуаціях, можна вивести кілька спеціальностей, куди євреїв переважно не брали, і кілька спеціальностей, куди можна було потрапити переважно без жодних труднощів. Серед опрацьованих інтерв'ю помітно таку тенденцію, що відносно легко було вступати на такі спеціальності як педагогіка, філологія, психологія, біологія, географія. Однак легкий вступ на ці спеціальності зовсім не означав потім легше працевлаштування за спеціальністю.

Набагато важче було потрапити євреям на юридичну справу, журналістику, математичні чи фізичні науки. Це можна пояснити тим, що на спеціальності, котрі були пов'язані зі стратегічно-важливими сферами СРСР, переважно допускали лише політично надійних та перевірених людей. Їх перевіряли по ряду параметрів, як наприклад, членство у партії чи в комсомолі, політична та ідеологічна грамотність, відсутність судимостей та благонадійність вступника, а також членів його сім'ї.

Окрім того, на основі даних із інтерв'ю Коммунелли Буніковської та Розалії Фейнблум можемо припустити, що після 1948 року стало доволі важко вступити також і на музичні спеціальності. Підтвердженням цього слугує той факт, що в 1948 році в ЦК забили тривогу про незадовільний національний склад робітників у сфері мистецтв. Малося на увазі саме єврейське засилля, або інакше кажучи, як зазначалося у документі, «надмірна насиченість апарату робітниками неросійської національності»¹²⁶. Таким чином почалася тотальна чистка кадрів в консерваторіях та музичних училищах. Усі єврейські кадри замінювалися російськими. Звинуваченням у «надмірному формалізмі та упадку» піддавалися й відомі композитори, такі як Шостакович, Прокоф'єв, Мясковський та інші¹²⁷. Національна чистка відбувалася і серед студентства. Цікавим є й той факт, що дочка Розалії Фейнблум не вступивши до київської консерваторії змогла все ж вступити

¹²⁶ Костырченко Г. Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм. Изд. 2-е, доп. Москва, 2003. С. 544.

¹²⁷ Там само. С. 543.

до московської¹²⁸, де, за даними Геннадія Костирченка, якраз проводилися чистки студентського та викладацького складу¹²⁹.

Таким чином для єврейської частини абітурієнтів залишалося небагато варіантів для вибору своєї майбутньої кар'єри. Частіше за все вони йшли на ті спеціальності, куди їх все ж таки брали, або вибирали робочі спеціальності у технічних училищах. Наприклад, Раїса Мацієвич, уже знаючи про внутрішній університетський антисемітизм забрала документи з університету, куди вступила ще до війни та пішла навчатися у невеликий філіал при інституті, де випускали бухгалтерів: *«Я поменяла профессию. Это было очень просто. Сразу тебе дают работу и карточку хлебную»*¹³⁰ (Мацієвич Р.).

Були і такі, що вважали найліпшим варіантом йти на роботу в цех, де можна було здобувати та освоювати справжню робочу професію без попередньої освіти. Принаймні це рятувало від сутичок з антисемітськи налаштованим керівництвом університетів, котре не хотіло надавати належну освіту бажаючим лише через єврейську національність. Цікаво щодо вибору спеціальності завважив Леонід Котляр, котрий вступав до Київського вчительського інституту, де за два роки можна було отримати професійну освіту: *«Два года, и я уже кусок хлеба имею. Я не хотел ни в какой институт идти, потому что я знал, что меня будут все время преследовать за то, что я был в плену, да еще и еврей был в плену»*¹³¹ (Котляр Л.).

Неможливо не розглянути тему, котра стосується проблеми пристосування та виживання єврейський абітурієнтів та студентів в умовах

¹²⁸ Інтерв'ю з Розалією Фейнблум (1917 р.н.), записане 1996 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

¹²⁹ Костырченко Г. Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм. Изд. 2-е, доп. Москва, 2003. С. 550.

¹³⁰ Інтерв'ю з Раїсою Мацієвич (1920 р.н.), записане 1998 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

¹³¹ Інтерв'ю з Леонідом Котлярем (1922 р.н.), записане 2000 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

такої дискримінаційної політики університетів щодо них. Адже не всі хотіли реалізовувати себе як людина робочого класу, а бажали отримати відповідну повну освіту. Отже розглянемо кілька методів, до яких могли вдаватися євреї, щоб все ж отримати бажану вищу освіту.

Перш за все, можна вважати, що найлегше було тим, хто вступив ще до війни і зміг поновитися в університеті відразу після її закінчення. Як от у випадку Рози Фонарьової, котра по поверненню змогла не лише поновитися, а навіть на цьому тлі кілька разів змінити спеціалізацію. Відтак вона з романо-германських мов, куди вступила ще до війни, перейшла на факультет російської мови та літератури, а звідти уже, через незручний для неї графік занять, пішла вчитися на педагога. І водночас жодного разу, за її словами, вона не зустрічала ніяких труднощів, пов'язаних із її національністю¹³².

Схожу ситуацію мала також Раїса Берлін, яка вступила до педагогічного інституту ще до війни і, попри те, що своє навчання вона могла закінчити ще будучи в евакуації, але поновилася лише після повернення до Києва¹³³. Роня Фінкельштейн, котра до війни встигла закінчити 3 університетські курси у хіміко-технологічному інституті, також безперешкодно закінчила своє навчання відразу після повернення¹³⁴.

Окрім того, відносно легко було вступити відразу після визволення Києва, коли університети почали повертатися з евакуації, та у перші роки після цього. Наприклад, Лариса Хусід вступила відразу на другий семестр, коли реєструвалася до Києва зимою 1945 року:

¹³² Інтерв'ю з Розою Фонарьовою (1921 р.н.), записане 1996 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

¹³³ Інтерв'ю з Раїсою Берлін (1913 р.н.), записане 2001 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

¹³⁴ Інтерв'ю з Ронею Фінкельштейн (1920 р.н.), записане 2002 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

*Меня взяли тогда сразу, – мы часто ночевали в консерватории и приносили, кто что мог, и спали на столах, когда уже совершенно не в состоянии были заниматься, так что это были замечательные годы познания*¹³⁵(Хусід Л.).

У 1946 році доволі успішно вступила також Едіт Спектр, котра спершу намагалася потрапити до медичного інституту в Свердловську, але не пройшла через великий конкурс. Проте змогла з тими ж балами вступити до біохімічного факультету педінституту в Києві¹³⁶.

Найбільш поширеним і найлегшим способом отримати вищу освіту був вступ на заочну або вечірню форму навчання. Цей спосіб ставав у нагоді особливо часто після переломного 1948 року. Адже, як вже раніше згадувалося, абітурієнтів таких двох форм навчання оминала відсоткова частка урізання за національною ознакою. Таким чином, на початку буремних 50-х років на вечірнє відділення інституту легкої промисловості зміг вступити Петро Фінкельштейн. Свій вибір він пояснює тим, що вже тоді дуже відчувалися певні утиски у зв'язку зі справами, що чинилися у той час проти євреїв. Це, зокрема справи лікарів та космополітів, котрі змогли зачепити надто велике коло євреїв із інших сфер життя¹³⁷.

На вечірнє відділення вступила також дочка Рози Фонарьової: *«Вот Ира моя поступила на вечернее отделение. Почему Ира не могла учиться на стационаре? Потому что она была еврейка. Более того, многие уезжали учиться в другие города»*¹³⁸ (Фонарьова Р.). І тут ми бачимо ще один метод, до якого вдавалися молоді євреї-вступники – переїзд в інше місто та вступ там.

¹³⁵ Інтерв'ю з Ларисою Хусід (1924 р.н.), записане 1996 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

¹³⁶ Інтерв'ю із Едіт Спектр (1928 р.н.), записане 1997 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

¹³⁷ Інтерв'ю з Петром Фінкельштейном (1924 р.н.), записане 1995 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

¹³⁸ Інтерв'ю з Розою Фонарьовою (1921 р.н.), записане 1996 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

Більше того, таких розчаровань від вступу на вечірню форму, як у дочки Рози Фонарьової, було чимало. Адже можна сказати, що часто цей вибір доводилося робити лише з відчаю. Наприклад, сестра Комунолли Буніковської Інна була талановитим музикантом, але відколи закінчила музичну семирічку, так за інструмент сісти вона більше не змогла. До університету їй вступити не дали, зрізали на вступних екзаменах. Єдиним виходом лишалося вступати туди, куди візьмуть. Таким пропускним білетом до вищої освіти виявилось саме вечірнє відділення радіоінженерного факультету КПІ. За словами респондентки, євреїці вступити на вечірню форму було набагато легше¹³⁹.

Певною мірою значно більше пощастило дочці Розалії Фейнблум:

У меня тут дочка – музыкант, она не могла учиться на Украине. Ей сказали, что даже если ты будешь Гилельсом, ты все равно не поступишь. И моя дочь кончила московскую специальную десятилетку, а потом московскую консерваторию, потому что места ей у нас на Украине не было¹⁴⁰ (Фейнблум Р.).

Однак, такий вихід із ситуації став можливий лише тому, що сім'я мала змогу орендувати житло у Москві.

Підсумовуючи, хотілося б додати також, що у вступі на вечірню чи заочну форму навчання, серед іншого, був ще один суттєвий недолік, що особливо стосувався чоловічої половини студентів. Адже навчання у такий спосіб не звільняло чоловіків від зобов'язання йти в армію. Саме тому така міра була дуже крайньою і переважна більшість все ж намагалися вступити на очну форму навчання. Окрім того, усі, хто навчалися у такий спосіб повинні були водночас і працювати для того, щоб мати собі на проживання.

Отже, дискримінаційна політика на рівні університетів була більш жорсткою, аніж у школах. Здебільшого її підйом припав на період від 1948 і до початку 1950-х років, коли розпочалася боротьба з «безрідними

¹³⁹ Інтерв'ю з Комуноллою Буніковською (1931 р.н.), записане 2003 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

¹⁴⁰ Інтерв'ю з Розалією Фейнблум (1917 р.н.), записане 1996 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

космополітами». Саме це найбільше вплинуло на можливості вступу молодих євреїв, котрих перестали приймати до університетів. Серед основних тенденцій цієї політики можна виокремити такі як, наприклад, примус до здачі вступних іспитів, незалежно від золотої медалі, ігнорування будь-яких пільг від учасників війни та вступників з багатодітних сімей, а також зачислення студента на іншу спеціальність без його на те згоди. Зокрема, на відсіювання єврейських студентів під час космополітичної кампанії була налагоджена повноцінна система, котру повинен був «не пройти» молодий вступник. Студенти-євреї могли безперешкодно вступити лише на заочну або вечірню форму навчання, однак такий метод не завжди був зручний для вступника. Одним з головних його недоліків було те, що чоловіки, навчаючись на такій формі, змушені були все одно проходити армійську підготовку. Таким чином, найбільш вдало змогли вступити ті, хто подавав документи до ВУЗу відразу після війни і аж до 1947 року. Серед респондентів, котрі вступали у цьому проміжку, було зафіксовано найменшу кількість відмов. Водночас вони найменше зіштовхувалися із антисемітизмом на даному етапі.

3.4. Антисемітські утиски на робочих місцях

Найбільший проміжок життя радянського єврея займала його робота. Саме тому чи не найбільше різного виду дискримінацій зустрічалося саме на цьому етапі. Для початку умовно можемо поділити професії на різні галузеві підгрупи і в залежності від цього будемо в подальшому аналізувати їх кожен окремо. Зокрема методи утисків у цих галузях, а також ті методи виживання, до яких вдавалися євреї.

Отож, починаючи від найвищої ланки, варто розглянути професійну діяльність євреїв у науці. Адже у СРСР наковці вважалися досить привілейованими та шанованими особами. Враховуючи той факт, що євреям загалом було важко потрапити в університет навіть для того, щоб просто

отримати повну вищу освіту, то тих із них, кому вдавалося потрапити у наукову сферу, можна справді вважати певного роду героями свого часу.

Найпоширенішою серед розглянутих інтерв'ю проблемою у цій галузі вважається просування по кар'єрній драбині, тобто здобуття вищих наукових ступенів. Навіть попри те, що сама робоча діяльність фактично проходила без утисків, але частіше за все при переході на вищий науковий рівень у євреїв, на відміну від інших, виникали деякі труднощі. Розглянемо конкретні випадки.

У 1949 році сестра Фані Шварцман працювала в інституті фольклору та етнографії ім. Рильського та водночас писала кандидатську дисертацію. Однак захиститися їй не дали, адже напередодні захисту у неї викрали роботу. Більше того, після цього випадку її вигнали з інституту. Не хотіли відновлювати навіть після піклування самого Рильського¹⁴¹.

Інший респондент, Наум Воллернер, завідувач кафедрою радіоприйомних приборів, у 1951 році захистив докторську дисертацію, а у 1952 році його затвердили доктором. Однак далі відбулася нічим не обґрунтована заминка із офіційним переведенням його на професорську посаду. У цей же проміжок часу на нього відбувається ряд доносів за розкрадання соціалістичної власності, а також звинувачення у прийомі на викладацьку роботу надто великої кількості євреїв, котрі не є «корінної національності». У зв'язку з доносами відбулося величезне слідство, навіть кілька разів повторно проводили переоблік, проте ніякого розкрадання виявлено не було. Таким чином цю справу дуже тихо та швидко закрили¹⁴².

Ще більш масштабним є випадок Діни Духан, котру на початку 1950-х років в інституті харчування Міністерства Охорони Здоров'я понизили від старшого наукового співробітника до лаборанта, а ще пізніше подали їй заяву

¹⁴¹ Інтерв'ю з Фанею Шварцман (1918 р.н.), записане 1995 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

¹⁴² Інтерв'ю з Наумом Воллернером (1913 р.н.), записане 1995 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

на звільнення із наступним формулюванням: *«Не соответствует занимаемой должности по квалификации. Перевести: Рекомендуется на практическую работу»*. Цю справу Діна Духан намагалася оскаржити у суді та навіть змогла її виграти, однак максимум того, що сталося пізніше – це її поновили на тій самій низькій посаді лаборанта із середньою освітою¹⁴³.

А ось Олена Школярєнко навіть не змогла увійти до вищої науки, адже при вступі на аспірантуру по зарубіжній літературі на одне вакантне місце взяли того, кого мали взяти, а її відсіяли¹⁴⁴.

Отже, бачимо, що це були типові випадки для свого періоду. Тут головне зауважити, що по перше, всі вони періоду кінця 1940-х років – початку 1950-х років, якраз коли відбувався пік гоніння космополітів, що найбільше впливало саме на євреїв, особливо їх частку у науці. По друге, це була Холодна війна та похідна від неї чистка кадрів на важливих для обороноздатності країни посадах. Важливо було зосередити на таких посадах якомога більший відсоток людей «корінної національності», а проведена у 1948 році атестація академічних установ показала високий відсоток працівників саме євреїв¹⁴⁵.

Відтак ЦК почало більше контролювати кадровий потік у різноманітних установах, і, зокрема у науці. Наприклад, за таблицею, котру у своєму дослідженні наводить Геннадій Костирченко, за період 1950 – 1952 років помітно значний спад чисельності євреїв у академічних колах. Таким чином, відсоток кандидатів наук з 15,0% спустився до 12,9%, а відсоток докторів наук – з 15,6% до 13,3%¹⁴⁶. Звісно, це не надто великий спад, однак все ж він має місце у цьому процесі і відбувався водночас із стрімким збільшенням

¹⁴³ Інтерв'ю з Діною Духан (1910 р.н.), записане 1998 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

¹⁴⁴ Інтерв'ю із Оленою Школярєнко (1930 р.н.), записане 1996 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

¹⁴⁵ Костырченко Г. Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм. Изд. 2-е, доп. Москва, 2003. С. 556-557.

¹⁴⁶ Там само. С. 559.

відсотку науковців «корінної національності». Відтак припускаю, що у такий спосіб намагалися витиснути якомога більше євреїв за борт наукової сфери.

Однак серед цих масових кадрових чисток мали місце і такі науковці, з ким, ймовірно, радянська влада не хотіла б розривати зв'язки. Це, зокрема дійсно висококваліфіковані співробітники, котрі були важливою ланкою у Холодній війні. Наприклад, чоловік Раїси Бабат, котрий працював у КПП завідувачим кафедрою радіокерованих пристроїв, був причетний до воєнної сфери, де працював радистом та радіотехніком. Більше того, перебуваючи в евакуації у Ташкенті, він розробив радіолокатор для літаків. Загалом, був досить цінним співробітником. Через що ніколи не мав ніякого роду утисків під час просування у своїй науковій кар'єрі¹⁴⁷.

Цікавим є й те, що часто вищі керівники могли захищати права своїх єврейських працівників. Як наприклад, вже було розглянуто випадок в інституті Рильського. Схожа ситуація трапилася із Фрідою Хацет, котру у 1950 році разом із ще 15 євреями звільнили із Академії Наук. Тоді на їх захист на Президіумі Академії Наук став директор Олександр Бродський, котрий погрожував звільнитися разом з усіма. В кінці кінців він виборов повернення на посаду для багатьох євреїв, котрі були у списках на звільнення¹⁴⁸. Таким чином подібні випадки у науковій сфері частіше за все показували конкретно державну позицію щодо єврейського питання. А це в свою чергу настановлює на думку, що насправді не всі керівники в установах були антисемітськи налаштовані, однак отримуючи наказ згори, вони рідко могли чинити супротив, або навіть при великому бажанні щось змінити. Хоча ця теза не відкидає і того варіанту, що серед науковців могли бути і антисеміти, котрі всіляко перешкоджали своїм колегам-євреям.

¹⁴⁷ Інтерв'ю з Раїсою Бабат (1916 р.н.), записане 1995 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

¹⁴⁸ Інтерв'ю з Фрідою Хацет (1919 р.н.), записане 2002 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

Серед методів дискримінаційної політики у науковій сфері можна виокремити також метод «ліквідації сімейності». Про нього згадує Ісаак Грагеров, котрий працював в інституті фізичної хімії ім. Писаржевського Академії наук України. Його прийняли туди без проблем, адже, як уже згадувалося вище, іноді для євреїв могли робити поступки, коли не вистачало спеціалістів певного профілю. Більше того, конкретно у цьому інституті особисто Писаржевський допомагав влаштовуватися на роботу євреям, тому їх там було багато. Але, окрім того, що в інституті було багато євреїв, то багато з них були ще й сімейними парами і це для ЦК стало поштовхом для запровадження кампанії «ліквідації сімейності», яка в більшості захопила лише євреїв. Все це, за словами респондента, відбувалося приблизно у 1948 – 1949 роках. Відтак дружина Грагерова описує дану схему наступним чином:

Вот, скажем, наша приятельница, она тоже пострадала во время борьбы с семейственностью. Муж ее был профессором и завотделом нашего института, она была старшим научным сотрудником нашего института, Фаина Вайнштейн. Ну, в связи с тем, что семейственность, ее надо было убрать¹⁴⁹ (Грагеров І.).

Отже, дана схема діяла таким чином, щоб розірвати на робочому місці будь-які сімейні зв'язки, котрі, на думку, ЦК не сприяли плідній та чесній праці.

Наступною галуззю трудової діяльності є не менш масштабна музична сфера. Попри те, що здавалося б вона не є надто важливою, однак на думку ЦК ВКП(б), музика, як і мистецтво загалом, мала великий вплив на свідомість мас, а тому повинна бути строго ідеологічно вивіреною. Приблизно у той же період, що й у науці, розпочалися чистки і в музичній галуззі з причини «надмірної насиченості апарату робітниками неросійської національності», (на рівні республік — «некорінної» та «неросійської»), тобто євреями¹⁵⁰.

¹⁴⁹ Інтерв'ю з Ісааком Грагеровим (1917 р.н.), записане 1997 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

¹⁵⁰ Костырченко Г. Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм. Изд. 2-е, доп. Москва, 2003. С. 544.

Перші напади на музикантів були здійснені 1948 року на нараді діячів радянської музики, коли з доповіддю виступив Тихон Хренников та звинуватив у відриві від народної музичної культури та формалізмі таких композиторів як Шостакович та Прокоф'єв¹⁵¹. Наступним кроком стало проведення судів честі над «проповідниками низькопоклонства перед Заходом» музикознавцями С. Шліфштейном, Д. Житомирським, Л. Мазелем, І. Белзой, І. Мартиновим та Г. Шнеєрсоном. Уже після цього слідували і практичні дії, коли у Московській консерваторії було звільнено усе керівництво на чолі з директором Шабаліним. Окрім того, стала поширеною також практика заміни працівника-єврея на працівника «корінної національності», як наприклад сталося з диригентом Большого театру Арієм Пазовським, котрого замінили на росіянина Миколу Голованова¹⁵².

Одночасно із чисткою на високих посадах, ЦК проводив ретельну перевірку студентського та професорського складу у консерваторіях і, ймовірно, що вони прийшли до висновку, що єврейська складова у цих установах занадто висока. За даними перевірки на період 1950 року євреї складали 15% всього складу Московської консерваторії, а найбільш «єврейською» виявилася кафедра струнно-смічкових інструментів. На основі проведеного дослідження ЦК по справах мистецтв почав йти в наступ і протидіяти «єврейському засиллю»¹⁵³.

Відтак усі ці події стали великим поштовхом до повноцінної кампанії чистки кадрів у музичній індустрії, котра досягла свого апогею на початку 1950-х років. Оскільки Київ був одним із найбільших та найважливіших адміністративних центрів, тому також був охоплений масовою чисткою кадрів у сфері музичного мистецтва. Про це, зокрема, дізнаємося по ряду опрацьованих інтерв'ю.

¹⁵¹ Костырченко Г. Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм. Изд. 2-е, доп. Москва, 2003. С. 543.

¹⁵² Там само. С. 544.

¹⁵³ Там само. С. 550.

На прикладі Лариси Хусід бачимо, що після закінчення консерваторії у 1949 році були проблеми із працевлаштуванням, як зазначає сама жінка, через антисемітизм. З допомогою свого свекра Хусід змогла влаштуватися в Київське червонознаменне училище зв'язку ім. Калініна. Однак там вона працювала хормейстером, що не було її основною спеціалізацією і тому доводилося вчитися на ходу¹⁵⁴.

Антисемітизм на більш вищому рівні зустрічаємо в інтерв'ю Євгенії Шабалтіної, котра працювала у київській філармонії, диригувала. Респондентка відзначає цікавий момент зі своєї біографії, коли вона повинна була їхати диригувати на останню українську декаду у Москву, однак перед самим виступом її викликало керівництво у зв'язку з анонімками, що надійшли на неї. У них зазначалося, ніби товариш Шабалтіна підробила собі національність у паспорті. Відтак на декаду її не допустили, а пізніше виключили з партії. Більше того, за виключення Шабалтіної з партії виступали її оркестрові колеги, серед яких навіть були євреї. Однак, варто зазначити, що насправді Євгенія Шабалтіна не була єврейкою, а усі підозри на неї зводилися лише через те, що євреєм був її чоловік¹⁵⁵.

Конкретно цей випадок показує, що полювання на космополітів іноді настільки захоплювало масову свідомість людей, що вони починали шукати єврейство навіть там, де його не було.

Кадрові чистки досить масштабно захопили і педагогічну сферу, особливо ті предмети, котрі були пов'язані безпосередньо з ідеологічною складовою. Наприклад, історія, котра, як відомо, в СРСР викладалася на свій лад. Відтак, респондентка Есфір Герман розповідає, що після закінчення педінституту за фахом історії ніяк не могла влаштуватися на роботу. Її не

¹⁵⁴ Інтерв'ю з Ларисою Хусід (1924 р.н.), записане 1996 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

¹⁵⁵ Інтерв'ю з Євгенією Шабалтіною (1909 р.н.), записане 1999 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

брали ні викладати, ні навіть працювати в історичному архіві. Вихід був один – жінка вимушена була змінювати професію¹⁵⁶.

Щодо труднощів влаштування викладачем історії стверджує і Йосип Левін: *«В Киеве трудно было устроиться историком. Я работал мало, потом работал не по специальности»*¹⁵⁷ (Левін Й.). З цієї причини чоловік зміг влаштуватися на роботу лише у сільській школі, однак тимчасово, адже потім пішов працювати на прядильно-ткацьку фабрику¹⁵⁸.

Протилежна ситуація у Асти Пекер, котра закінчила психологію: *«Дело в том, что психологи никому не были нужны, и нас всех отправляли историками. Помимо того, у нас ни одного часа истории никто не читал. И по этому поводу мы все остались неустроенными»*¹⁵⁹ (Пекер А.).

Однак навіть в педагогічній сфері не бракувало добрих людей, котрі лояльно ставилися до працівників євреїв. Таким чином пощастило Раїсі Берлін, яка без труднощів змогла влаштуватися вчителем у школу, де, більше того, працювало й багато інших євреїв¹⁶⁰.

Однією з найбільших підгруп у світі праці є, мабуть, категорія робочих професій, котрі частіше за все не вимагали диплому про попередню освіту, і де водночас можна було відразу опановувати нову справу. У Радянському Союзі такі робочі цінувалися не менше, аніж усі інші, адже на них трималося життя великої держави. Однак постає питання чи так легко було євреям знайти робочу професію і затриматися там надовго.

¹⁵⁶ Інтерв'ю з Есфір Герман (1922 р.н.), записане 1997 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

¹⁵⁷ Інтерв'ю з Йосипом Левіним (1917 р.н.), записане 1998 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

¹⁵⁸ Там само.

¹⁵⁹ Інтерв'ю з Астою Пекер (1929 р.н.), записане 1998 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

¹⁶⁰ Інтерв'ю з Раїсою Берлін (1913 р.н.), записане 2001 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

Згідно з розглянутими інтерв'ю прослідковується тенденція до того, що у повоєнному Києві були масові проблеми із працевлаштуванням, особливо для євреїв. Про такі проблеми зазначає майже кожен респондент. Наприклад, Доба Белозовська змушена була йти на так звану «єврейську професію» фотографа (адже цим переважно займалися євреї). Вона пішки ходила по селах, робила фото на замовлення та отримувала мізерну зарплату¹⁶¹.

Костянтин Білоусов також згадує про труднощі у пошуку роботи. Він зміг влаштуватися майстром у столярній майстерні, де так мало платили, що доводилося час від часу красти фанери на продаж, щоб вистачало на проживання¹⁶².

Іноді траплялося і таке, що безробіття змушувало людей йти на крайні методи. Про це розповідає Маша Бедерман, котра після війни через відсутність роботи почала спекулювати різноманітними дефіцитними товарами, як наприклад папіроси, цукерки, насіння чи просто вода. До своєї торгівлі змалку залучала навіть власних дітей¹⁶³.

Одним із найбільш поширених методів виживання в таких умовах ставала в нагоді допомога знайомих. Таким чином з допомогою знайомих вдалося влаштуватися в наркомат промислових будматеріалів Борису Геніну¹⁶⁴. У розпал космополітичної боротьби до Києва з Уралу повернулася Рахіль Демоніс і також відчула на собі проблеми працевлаштування, але з

¹⁶¹ Інтерв'ю з Добою Белозовською (1912 р.н.), записане 1995 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

¹⁶² Інтерв'ю з Костянтином Білоусовим (1929 р.н.), записане 1996 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

¹⁶³ Інтерв'ю з Машою Береман (1907 р.н.), записане 1996 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

¹⁶⁴ Інтерв'ю з Борисом Генінім (1912 р.н.), записане 1995 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

допомогою київських друзів швидко змогла знайти роботу¹⁶⁵. Сару Ерліхман, за підтримки брата, котрий мав привілеї як учасник війни, взяли працювати на завод з виробництва іграшок¹⁶⁶.

Іноді з відчаю люди могли звертатися і до вищих органів. Як наприклад, це зробив Михайло Махлін, котрого у 1948 році вигнали з армії і з поверненням у Київ він не міг влаштуватися навіть на завод. Звідусіль він отримував відмови. Дану проблему Махлін зміг вирішити лише коли пішов у міськком партії та розповів про свої поневіряння. Там посприяли тому, щоб він зміг влаштуватися в гальванічний цех¹⁶⁷.

Серед деяких інтерв'ю можна виявити і певну тенденцію відповідей та відмов при спробі працевлаштуватися. Зокрема, як у випадку Раїси Мацієвич, що при намаганнях знайти роботу бухгалтера раз за разом зіштовхувалася з тією ж ситуацією: *«Они могли вчера сказать: “Приходите завтра, я вас оформлю.” А на завтра говорили: “Извините, мы уже взяли человека.”»*¹⁶⁸(Мацієвич Р.).

Доволі яскраво цю проблему змальовує в інтерв'ю дружина Петра Фінкельштейна Белла:

*Я пришла в отдел кадров, мне говорят: “Завтра придёте”. Я пришла завтра: “Нам уже не нужно. Приходите на второй день опять”. Мои нервы уже не выдержали, это же не первый раз. Я прихожу на второй день: “А нам не нужно”. Я говорю: “Зачем же Вы в газете пишете?” – “Идите к главному инженеру”. Я пришла к главному инженеру. Он меня из кабинета выгнал: “Вам же сказали “не нужно”, так чего вы сюда лозите?”*¹⁶⁹ (Фінкельштейн П.).

¹⁶⁵ Інтерв'ю з Рахіль Демоніс (1914 р.н.), записане 1997 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

¹⁶⁶ Інтерв'ю з Сарою Ерліхман (1912 р.н.), записане 1996 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

¹⁶⁷ Інтерв'ю з Михайлом Махліним (1907 р.н.), записане 1996 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

¹⁶⁸ Інтерв'ю з Раїсою Мацієвич (1920 р.н.), записане 1998 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

¹⁶⁹ Інтерв'ю з Петром Фінкельштейном (1924 р.н.), записане 1995 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

В кінці кінців Белла Фінкельштейн таки змогла влаштуватися на іншому заводі із мінімальною ставкою 72 рубля на місяць¹⁷⁰.

Із прямолінійним антисемітизмом під час працевлаштування зіткнулася Едіт Спектр, коли зі своєю подругою прийшла влаштовуватися на роботу і почула наступні слова: *«Я жидов не беру. Вы видите, что они делают? Они отравили всех. Оказывается, в 37-м году отравили и Куйбышева, и Горького отравили, и вот сейчас травят»*¹⁷¹ (Спектр Е.).

Пізніше уже через певний час жінка змогла абияк влаштуватися у дитячий садок, але на ставку в 57 рублів на місяць¹⁷². Цей випадок доволі чітко показує загальну думку про євреїв того часу, котра нав'язувалася радянському суспільству з усіх ЗМІ під обличчям нової героїні СРСР Лідії Тимашук. І ця думка так само швидко й змінювалася з плином часу та виправданням або засудженням тих чи інших прецедентів.

Важливо розглянути також випадок Єлизавети Чернової, адже він є чудовим прикладом подвійного антисемітизму, тобто такого, що спершу був суто побутовим в установі, до якого пізніше додався ще й державний антисемітизм. Перший побутовий антисемітизм відбувся відразу після реєвакації до Києва, коли Єлизавета Чернова намагалася влаштуватися на свою попередню роботу в бібліотеку Академії наук, де вона кілька років працювала до війни. Однак, отримала відповідь від керівництва про те, що вільних немає місць, навіть на посаду прибиральниці. Після цієї відмови жінка випадково зустріла свою стару подругу, яка була знайома з секретарем ЦК комсомолу. З допомогою цього чоловіка Чернова змогла повернутися на роботу до бібліотеки. Її взяли на посадку технічного бібліотекара, однак насправді обов'язки їй доручили зовсім інакші:

¹⁷⁰ Інтерв'ю з Петром Фінкельштейном (1924 р.н.), записане 1995 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

¹⁷¹ Інтерв'ю із Едіт Спектр (1928 р.н.), записане 1997 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

¹⁷² Там само.

Но она мне не дает работу тех. биба, а отправляет меня в отдел комплектования на пропуск литературы. Я должна знать, какую книгу в какой отдел послать, по всем отделам: библиографический, марксизма, технический кабинет. Работа ответственная, а получаю, как тех. биб.»¹⁷³ (Чернова Є.).

Із державним антисемітизмом респондентка зустрілася, коли розпочалися такі великі антиєврейські заворушення, як справа космополітів та лікарів. Оскільки євреїв тоді стали відстороняти від відповідальних посад, то і Чернову перевели в газетний відділ: *«Там ужасная холодина, не топится. Это на ущемление. Я никогда замечаний не имела, я работник хороший. Я – еврейка»* (Чернова Є.).

Отже, всі ці випадки вимальовують нам лише одну єдину картину – що євреї були готові багато чим жертвувати, зокрема комфортом, заробітною платнею, власними мріями щодо професії. Для того, щоб вижити, вони готові були пристосуватися до будь-яких умов.

Одним із важливих методів пристосування до умов дискримінаційної політики, котра диктувалася радянським урядом, можна вважати таке явище як зміна прізвища та/або національності.

Перш за все, тут варто зазначити, що насправді у розглянутих інтерв'ю дуже рідко зустрічаються випадки, коли євреї вдавалися до такого методу. Почасти таке відбувалося ще за воєнного часу, серед тих, хто з певних обставин лишався на окупованій території. Ці зміни частіше за все надалі так і лишалися чинними. Наприклад, Соломон ставав Олександром¹⁷⁴, Пинзавецький Лев – Костею Білоусовим¹⁷⁵, а Котляр ставав Котлярчуком¹⁷⁶.

¹⁷³ Інтерв'ю з Єлизаветою Черновою (1909 р.н.), записане 1998 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

¹⁷⁴ Інтерв'ю з Олександром Гейхманом (1933 р.н.), записане 1997 р. / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

¹⁷⁵ Інтерв'ю з Костянтином Білоусовим (1929 р.н.), записане 1996 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

¹⁷⁶ Інтерв'ю з Леонідом Котлярем (1922 р.н.), записане 2000 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

Однак такі залишені після війни імена та прізвища не завжди рятували від повоєнних антиєврейських дискримінацій, адже від ЦК приховати своє справжнє коріння було важко.

У післявоєнний період доволі часто зустрічалися й випадки, коли сам роботодавець пропонував працівнику-єврею змінити певні паспортні дані для його ж кращого майбутнього. І в таких випадках євреї переважно відмовлялися. Наприклад, у 1952 році директор школи запропонував Юхиму Ізраїлевичу Машбіцу перейменуватися на Єфима Ілліча. Чоловік відмовився будь що змінювати¹⁷⁷.

Категорично сприймала подібні пропозиції також Рахіль Поляк. У своїх спогадах жінка описує це так:

*Мне много раз говорили: ну поменяй. Там у нас была, работала в отделе кадров женщина одна. “Давай я тебе сделаю – будешь Рая”. Я говорю: “Никакой я не буду Раей! Я буду тем, кем меня назвал отец”*¹⁷⁸ (Поляк Р.).

Заради майбутньої кар’єри на пропозицію зміни прізвища все ж погодилася Фаїна Цехновіцер:

*Когда я вернулась после войны, я немножко работала в театре Дома офицеров, а потом в ТЮЗ я должна была вернуться. Мне сказали подождать, когда будет возможность. А потом выяснилось, что у меня не афишная фамилия»*¹⁷⁹ (Ковалевська Ф.).

В кінці кінців Цехновіцер взяла прізвище свого чоловіка і стала Фаїною Ковалевською¹⁸⁰.

Відтак бачимо, що зміна прізвища, як метод пристосування до антиєврейської політики, була доволі рідким явищем. Адже переважно євреї були вірні своїм іменам, прізвищам та батькам, від котрих їм це все

¹⁷⁷ Інтерв’ю з Юхимом Машбіцем (1929 р.н.), записане 1996 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

¹⁷⁸ Інтерв’ю з Рахіль Поляк (1914 р.н.), записане 2000 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

¹⁷⁹ Інтерв’ю з Фаїною Ковалевською (1918 р.н.), записане 1999 р. у м. Києві / Архів програми «Єврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

¹⁸⁰ Там само.

перейшло у спадок. Змінювалося щось лише у доволі крайніх випадках, тобто або ще під час війни, або щоб мати змогу просуватися по кар'єрній драбині.

Отже, підсумовуючи, можемо побачити, що кожна професійна сфера мала свої певні труднощі. У науковій галуззі важко було просуватися по кар'єрній драбині, понижували на посадах, була затримки з присвоєнням певного звання, часто зустрічалися доноси, впроваджувалася «ліквідація сімейності». Окрім того, під час кадрових чисток 1948-1949 років євреїв частіше за все просто звільняли від наукової роботи. У музичній сфері також у ті ж роки відбувалася масштабна кадрова чистка, єврейські кадри замінювалися російськими, важко було влаштуватися на хорошу роботу. Педагогічна сфера також була доволі важкодоступною для єврейства. Щоб туди потрапити потрібно було докласти чималих зусиль. Найважче брали на роботу спеціалістів з історії. Влаштуватися можливо було тільки десь у віддаленому селі з мінімальною зарплатою. Дуже рідко зустрічалися школи, куди могли влаштувати вчителем єврея. Відтак вони кидали педагогічну професію та переважно йшли працювати в цех або на фабрику. Однак і на таких робочих професіях також зустрічалися свого роду утиски. Перш за все, за словами респондентів, навіть туди було важко потрапити. Після 1948 року радянське суспільство було надто налаштоване проти єврейства і намагалось уникати співпраці з ними. Їх називали «безрідними космополітами» та вбивцями, особливо після справи лікарів. По друге, від безвиході люди влаштовувалися на будь-яку роботу, жертвуючи власним комфортом та здоров'ям, щоб лише заробити собі на життя. Проте, варто зазначити, що заробітна плата переважно була мінімальною. Водночас вони не мали права нарікати, адже іншого виходу у них не було. Євреї частіше за все мирилися зі своїм пригнобленим становищем у суспільстві та не ризикували ставати проти, щоб ще більше не погіршити власну долю.

Висновки

У повоєнний Києві 1944 року після евакуації повернулася значна частка місцевого єврейського населення, котре проживало там до війни. Водночас до столиці УРСР почали з'їжджатися євреї і з інших міст Радянської України, котрі були у пошуках кращого життя, та зокрема нової роботи. Усіх їх об'єднувало одне – надія на нове життя після війни, яке не буде сповнене ненавистю до їх національної приналежності. Вони вірили, що тепер, після таких кривавих воєнних років, розпочнеться інакше життя, в котрому не буде місця антисемітизму, котрий гостро засуджувався під час його масового поширення нацистами під час Другої Світової війни. За офіційними даними радянського ЗМІ все так і було, ніби залишки німецького антисемітизму було поборено, однак дійсність була зовсім інакшою.

Як вітчизняна, так і зарубіжна історіографія має безліч досліджень, котрі розглядають повоєнний період СРСР, життя євреїв у ньому та дискримінаційну політику щодо них. Безсумнівно, кожна монографія чи стаття є свого роду корисною при розгляді даної тематики. Найбільш серед них виділяються пізніші праці, написані після «архівної революції» та розпаду СРСР. Відтак вони стають більш інформаційно насичені та позбавлені антирадянських кліше, котрі частіше зустрічалися у ранніх дослідженнях. Окрім того, більшість з них зосереджують увагу лише на загальному стані єврейства усієї СРСР та політики щодо них, замість того, щоб зробити більш територіальний акцент. Наприклад, розглянути вплив цієї антиєврейської політики Сталіна на окремі села, міста чи регіони. Саме тому магістерська робота була зосереджена на дослідженні життя євреїв міста Києва та впливу дискримінаційних політик щодо них.

Таким чином, у ході дослідження було з'ясовано, що на життя та побут євреїв міста Києва найбільше впливала політика пов'язана із найбільш голосними справами свого часу – це справа проти «безрідних космополітів» та справа лікарів.

Гоніння на «безрідних космополітів», що розпочалися у 1948 році, мали великий вплив не лише на євреїв, а й на «корінне» населення, котре було агітоване ЦК таким чином, що вони почали шукати серед свого оточення зрадників-космополітів. Євреї в свою чергу намагалися заховатися серед натовпу, розчинитися у ньому, діяти як усі інші, щоб не бути запідозреними.

Аналіз усноісторичних джерел показав, що у місті Києві від 1948 року стали поширеними масові зібрання у залах університетів, де студентам та викладачам розповідали про небезпеки космополітизму. Окрім того, усім охочим пропонували вийти на трибуну і покаятися у низькопоклонстві перед Заходом. Однак, каяття не завжди означало пом'якшення покарання чи звільнення від нього. Бувало й так, що на трибуну виводили і безневинних, проте звинувачених у зв'язку з чийось доносом. Також на «суд» потрапляли і ті, хто намагався підтримати чи виправдати звинуваченого, або, зокрема, раніше товаришував із засудженим за космополітизм. Усіх, на кого було поставлено клеймо «космополіт», намагалися уникати, принижувати та обривати з ними усілякі зв'язки. Окрім того, було з'ясовано, що справа космополітів мала настільки сильний резонанс у суспільстві, що захопила не тільки наукову галузь, а й усі інші робочі сфери, такі як музичне чи театральне мистецтво, педагогіку, журналістику та звичайні робочі професії.

Серед розглянутих спогадів євреїв міста Києва, значне місце посідали також згадки про значний вплив справи лікарів. Під час цього процесу євреї-лікарі у Києві втратили багато своїх пацієнтів, дехто зазнав особистих образ, ще частина взагалі втратила роботу, котра була єдиним способом заробити на життя. Водночас, було з'ясовано, що справа лікарів у кожного лишила власні враження та думки. Серед респондентів були такі, що згадували справу лікарів як найжахливіший період їх життя, у зв'язку з втратою роботи та постійним гнобленням від пацієнтів. Інші пам'ятають, як страждали їх рідні та знайомі. У декого в пам'яті ця справа закарбувалася як проблема тогочасної освіти, котра випускає у світ некваліфіковані кадри.

Детальний аналіз усноісторичних джерел допоміг також відкрити нові факти із життєвого циклу євреїв від початку повернення їх з евакуації. Зокрема було з'ясовано, що не всі випадки антисемітизму, котрі респонденти кваліфікували даним терміном, підпадали під нього. Це стосується процедури повернення з евакуації, яка не була такою швидкою, як того бажали євреї. Усі процеси із затримкою реевакуації були зумовлені суто бюрократичними, технічними чи особистими проблемами людини. Найчастіше повернення відбувалося з робочим підприємством, рідше з допомогою друзів.

Іншою масштабною проблемою стало повернення у власну квартиру, котру під час окупації Києва могли займати інші жителі. Проте, як виявилось, і ця проблема не була суто антиєврейською, адже від неї також страждали усі, хто повертався з евакуації, а це включно українці та росіяни.

Проте на цьому етапі було виявлено іншу проблему – побутовий антисемітизм, котрий зародився ще за часів окупації міста німецькими загарбниками. Ймовірно, що вплив на населення був настільки сильний, що добре зміг осісти у свідомості людей. Наслідком цих впливів стали випадки, коли побутовий антисемітизм почав проникати у різні сфери суспільного життя: школи, університети та підприємства.

Зокрема при розгляді усноісторичних джерел постало питання явища антисемітизму у середній школі. Його ознаки було виявлено лише на моментах випуску зі школи і стосувалося видачі золотих та срібних медалей випускникам. Найпоширенішим методом утисків тут ставало зрізання балів на випускних екзаменах, що призводило до втрати медалей. На початках це явище носило суто побутових характер і залежало від настроїв керівництва школи. Однак після розпалу космополітичної кампанії цією справою стало займатися райвно, котре щороку надсилало рознарядки на золоті та срібні медалі. Більше того, вони могли втручатися у перевірку екзаменаційних робіт та виправляти оцінки, згідно з такими вимогами, щоб євреї не отримували високого балу.

Далі було розглянуто дискримінаційну політику в університетах і з'ясувалося, що на цьому рівні вона уже мала більш жорсткий характер і зустрічалася ще частіше ніж у школах. Проте, за даними опрацьованих інтерв'ю, антисемітизм у ВУЗах значно поширився лише після 1948 року, тобто після початку справи проти «безрідних космополітів». Це, зокрема, вплинуло не тільки на можливість молодих євреїв вступати на бажані спеціальності, а й на можливість вступу взагалі. Серед основних тенденцій цієї політики можна виокремити такі як, наприклад, примус до здачі вступних іспитів, незалежно від золотої медалі, ігнорування будь-яких пільг від учасників війни та вступників з багатодітних сімей, а також зачислення студента на іншу спеціальність без його на те згоди. Окрім того, серед інтерв'ю було виявлену важливу інформацію щодо добре налагодженої системи відсіювання євреїв на екзаменах, що була запроваджена під час космополітичної кампанії.

Частина свідчень респондентів показала також факти про можливості безперешкодного вступу на заочні або вечірні форми навчання, що були дозволені тоді для євреїв. Це вказує на те, що євреїв все ж мали бодай якусь можливість вивчитися, хоч і не найбільш прийнятну для них самих.

Найбільш масштабною сферою, куди проникла дискримінаційна політика щодо євреїв стала робоча сфера, де у багатьох галузях намагалися очистити кадри від «єврейського засилля». Практично кожна професійна галузь мала свої труднощі. Наприклад, на основі усної історичних джерел було з'ясовано, що у науковій галузі важко було просуватися по кар'єрній драбині, понижували на посадах, була затримки з присвоєнням певного звання, часто зустрічалися доноси, впроваджувалася «ліквідація сімейності», та, зокрема, дуже часто звільняли з роботи. Музична галузь тоді також постраждала від масової чистки кадрів, важкого працевлаштування та заміни єврейських працівників російськими. У педагогічній сфері найбільше постраждала спеціальність історії, адже євреям фактично заборонялося її викладати будь-де. Заледве дозволялося влаштуватися вчителем історії лише

у віддалених селах. Відтак, стала помітною тенденція, що євреї за таких умов частіше кидали педагогічну професію та йшли працювати в цех або на фабрику. Водночас робочі професії також виявилися переповненими різного роду утисками. Перш за все, за словами респондентів, навіть туди було важко потрапити. Після 1948 року радянське суспільство було надто налаштоване проти єврейства і намагалось уникати співпраці з ними. Їх називали «безрідними космополітами» та вбивцями. По друге, від безвиході люди влаштовувалися на будь-яку роботу, жертвуючи власним комфортом та здоров'ям, щоб лише заробити собі на життя. Однак все одно у таких умовах вони могли заробити лише найменший мінімум.

Отже, підсумовуючи усе вищесказане, можна прийти до висновку, що дискримінаційна політика мала значний вплив на життя єврейства у повоєнному Києві. Однак, разом з тим, ця ж політика впливала і на так званих «своїх», корінних, котрі під її впливом полювали на своїх колег, сусідів, товаришів та чіпляли на них кліше, нав'язані радянською владою. Таким чином євреї потерпали з обох сторін – їх гнали з університетів та роботи під час справ космополітів та лікарів, водночас їх уникало суспільство навколо них. Все, що вони могли тоді робити у протидію такої жорсткої політики – це пристосовуватися до неї та сприймати як належне.

Список використаних джерел та літератури

1. Джерела

1.1. Опубліковані

1. Государственный антисемитизм в СССР. От начала до кульминации, 1938 – 1953. Документы / под общ. ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. Г.В. Костырченко. Москва, 2005. 592 с.
2. Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов 1917 – 1973 / сост. А. Абакумов, Н. Кузин, Ф. Пузырев, Л. Литвинов. Москва, 1974. 547 с.
3. Сталин и космополитизм. 1945 – 1953. Документы Агитропа ЦК / Под общ. ред. акад. А.Н. Яковлева; Сост. Д.Г. Наджафов, З.С. Белоусова. Москва. МФД: Материк. 2005. 768 с.

1.2. Джерела усної історії

1. Інтерв'ю з Астою Пекер (1929 р.н.), записане 1998 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.
2. Інтерв'ю з Борисом Геніним (1912 р.н.), записане 1995 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.
3. Інтерв'ю з Борисом Медоваром (1916 р.н.), записане 1999 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.
4. Інтерв'ю з Діною Духан (1910 р.н.), записане 1998 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.
5. Інтерв'ю з Добою Белозовською (1912 р.н.), записане 1995 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

6. Інтерв'ю з Есфір Герман (1922 р.н.), записане 1997 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.
7. Інтерв'ю з Євгенією Кришталь (1922 р.н.), записане 2002 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.
8. Інтерв'ю з Євгенією Шабалтіною (1909 р.н.), записане 1999 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.
9. Інтерв'ю з Єлизаветою Черновою (1909 р.н.), записане 1998 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.
10. Інтерв'ю з Йосипом Левіним (1917 р.н.), записане 1998 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.
11. Інтерв'ю з Ідою Лимоною (1914 р.н.), записане 2002 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.
12. Інтерв'ю з Ісааком Грагеровим (1917 р.н.), записане 1997 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.
13. Інтерв'ю з Кларою Пінус (1913 р.н.), записане 1996 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.
14. Інтерв'ю з Коммунеллою Буніковською (1931 р.н.), записане 2003 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.
15. Інтерв'ю з Коммунеллою Буніковською (1931 р.н.), записане 2003 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

16. Інтерв'ю з Костянтином Білоусовим (1929 р.н.), записане 1996 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.
17. Інтерв'ю з Ларисою Хусід (1924 р.н.), записане 1996 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.
18. Інтерв'ю з Левом Шрайманом (1923 р.н.), записане 1999 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.
19. Інтерв'ю з Леонідом Котлярем (1922 р.н.), записане 2000 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.
20. Інтерв'ю з Лідією Тельман (1920 р.н.), записане 1995 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.
21. Інтерв'ю з Лілею Фінберг (1926 р.н.), записане 1998 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.
22. Інтерв'ю з Марком Бухіним (1903 р.н.), записане 1995 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.
23. Інтерв'ю з Машою Береман (1907 р.н.), записане 1996 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.
24. Інтерв'ю з Михайлом Махліним (1907 р.н.), записане 1996 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.
25. Інтерв'ю з Наумом Воллернером (1913 р.н.), записане 1995 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

26. Інтерв'ю з Олександром Гейхманом (1933 р.н.), записане 1997 р. / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.
27. Інтерв'ю з Петром Фінкельштейном (1924 р.н.), записане 1995 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.
28. Інтерв'ю з Раїсою Бабат (1916 р.н.), записане 1995 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.
29. Інтерв'ю з Раїсою Берлін (1913 р.н.), записане 2001 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.
30. Інтерв'ю з Раїсою Мацієвич (1920 р.н.), записане 1998 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.
31. Інтерв'ю з Рахіль Демоніс (1914 р.н.), записане 1997 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.
32. Інтерв'ю з Рахіль Поляк (1914 р.н.), записане 2000 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.
33. Інтерв'ю з Рітою Дегтяр (1918 р.н.), записане 2001 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.
34. Інтерв'ю з Розалією Фейнблум (1917 р.н.), записане 1996 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.
35. Інтерв'ю з Розою Фонарьовою (1921 р.н.), записане 1996 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

36. Інтерв'ю з Ронею Фінкельштейн (1920 р.н.), записане 2002 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.
37. Інтерв'ю з Самуїлом Ямпільським (1913 р.н.), записане 1995 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.
38. Інтерв'ю з Сарою Ерліхман (1912 р.н.), записане 1996 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.
39. Інтерв'ю з Фаїною Дивінською (1928 р.н.), записане 1997 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.
40. Інтерв'ю з Фаїною Ковалевською (1918 р.н.), записане 1999 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.
41. Інтерв'ю з Фанею Шварцман (1918 р.н.), записане 1995 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.
42. Інтерв'ю з Фрідою Хацет (1919 р.н.), записане 2002 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.
43. Інтерв'ю з Шарлоттою Варшавер (1904 р.н.), записане 1995 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.
44. Інтерв'ю з Юхимом Машбіцем (1929 р.н.), записане 1996 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.
45. Інтерв'ю з Яковом Розенштейном (1925 р.н.), записане 1996 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

46. Інтерв'ю із Адою Воронцовою (1934 р.н.), записане 1998 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.
47. Інтерв'ю із Астою Пеккер (1929 р.н.), записане 1998 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.
48. Інтерв'ю із Едіт Спектр (1928 р.н.), записане 1997 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.
49. Інтерв'ю із Зоєю Ліхтман (1919 р.н.), записане 2001 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.
50. Інтерв'ю із Ірмою Каракіс (1930 р.н.), записане 2000 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.
51. Інтерв'ю із Оленою Школяренко (1930 р.н.), записане 1996 р. у м. Києві / Архів програми «Еврейские судьбы Украины» Центра исследований истории и культуры восточноевропейского еврейства.

2. Література

2.1. Монографії, збірки статей

1. Костырченко Г. В плену у красного фараона. Политические преследования евреев в последнее сталинское десятилетие. Москва, 1994. 400 с.
2. Костырченко Г. Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм. Изд. 2-е, доп. Москва, 2003. 779 с.
3. Лясс Федор. Поздний сталинизм и евреи (часть вторая). Москва. 2010. С. 385-611.
4. Шварц С. Антисемитизм в Советском Союзе. Нью-Йорк, 1952. 263 с.

5. Шварц С. Евреи в Советском Союзе с начала Второй мировой войны (1939-1965). Нью-Йорк, 1966. 425 с.
6. Яковенко Н. Вступ до історії. Київ: Критика, 2007. 375 с.
7. Altshuler M. Religion and Jewish Identity in the Soviet Union, 1941-1964. Waltham, 2012. 335 p.
8. Baron Salo. The Russian Jew Under Tsars and Soviets. New York, 1987. 468 p.
9. Gilboa J. The black years of Soviet Jewry, 1939-1953. / Transl. from the Hebrew by Y. Shachter and D. Ben-Abba. Boston, 1971.
10. Gitelman Z. A Century of Ambivalence. The Jews of Russia and the Soviet Union, 1881 to the Present. Bloomington: Indiana University Press, 2001. 297 p.
11. Jews and Jewish Life in Russia and the Soviet Union / ed. by Y. Ro'i. Essex, 1995. 432 p.
12. Low A. Soviet Jewry and Soviet Policy. New York, 1990. 249 p.
13. Pinkus B. The Jews of the Soviet Union: The History of a National Minority. Cambridge, 1988. 416 p.
14. Pinkus B. The Soviet Government and the Jews 1948-1967: A Documented Study. Cambridge, 1984. 632 p.
15. Rappoport L. Stalin's War Against the Jews. The Doctor's Plot and the Soviet Solution. New-York, Toronto, 1990. 318 p.
16. Slezkine Y. The Jewish Century. Princeton, 2004. 456 p.
17. Veildlinger J. In the Shadow of the Shtetl. Small-Town Jewish Life in Soviet Ukraine. Bloomington, 2013. 424 p.

2.2. Статті

1. Батыгина Г.С., Девятко И.Ф. Еврейский вопрос: хроника сороковых годов // Вестник РАН. 1993. Т. 63. №2. С. 143-151.
2. Карсавин Л.П. Россия и евреи // Тайна Израиля. Санкт-Петербург, 1993. С. 406 – 431.

3. Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади. Україна Модерна. 2007. № 11. С. 7-21.
4. Костырченко Г.В. Идеологические чистки второй половины 40-х годов: псевдопатриоты против псевдокосмополитов // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал: В 2 т. Т. 2. Апогей и крах сталинизма / Под общ. ред. Ю.Н. Афанасьева. Москва. Российск. гос. ун-т. 1997. С. 90-150.
5. Фадеев А.А. «О национальном патриотизме и национальной гордости народов СССР» / Под знаменем марксизма. 1943. № 11. С. 34-35.

2.3. Електронні ресурси

1. Академик. Словари и энциклопедии. Советология. URL: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/413594> (дата звернення: 06.05.2021).
2. Даниленко В.М. Космополітизм, ідеологічна кампанія боротьби з безрідними космополітами і чергова сталінська чистка в СРСР. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Kosmopolitizm> (дата звернення: 02.05.2021).
3. Медведев Жорес. Сталин и еврейская проблема. Новый анализ. URL: https://scepsis.net/library/id_1473.html (дата звернення: 04.05.2021).